

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 21
(19552)

2022 чылдың
март 30
среда

Хүннүң үнери — 06:20
Ажары — 19:12
Хүн дурту — 12:51

Садар өртээ хостуг 12+

МАЛ ООЛДААШКЫНЫ

Суглуг-Ойда анай-хураганны онча-менди ажаап алган

Бичии Даң-Хаяа анайлары-биле.

Тывалар шаандан тура-ла көшкүн амыдыралдыг, мал ажил-агыйлыг чон. Кандыг-даа берге, аштанчыг чылдарда Тывага аштап өлген кижичерле турбаан. Ынчанмайн канчаар, тывалар тараа-быдааны-даа тарып, ажаап, мал-маганны-даа кижилерүзү боду өстүрүп ап чоруур кайгамчык ажилгыр-кежээ чон Ышкажыл.

Шаанда, совет үеде, хууда мал саны эвээш, а колхоз, совхозтуң малы эңмежок турган. Чүге дизе ол үеде чонга хууда мал тудары кызыгаарлаттынып турган. Үе өскерлип, колхоз, совхозтар дүшкен соонда, өреге бүрүзү хууда малын өстүрүп эгелээнин билир бис. "То-зан чылдар" деп оор-сук кедерээн турган берге үелерде малын оорладып, мал ажилын каап турган кижилер бар, ынчалза-даа чоорту черле хоойлу-дүрүм шыңгырап, күрүневис бут кырынга туруп, мал ажилы тудар улустуң саны көвүдээн. Ам кожуун-сумуларда мал азыравайн турар кижилер чок деп болур,

орук дургаар ойттап чоруур мал эңдере. Ооң кадында күрүне деңнелинде чонну мал өстүрүп ажилдазын дээш, деткимче-дуза хемчеглерин база ажилдап кылып турар.

Сөөлгү үеде ажил чок аныяк-өскөнниң көвүдээнин барымдаалааш, кожуун, суму бүрүзүңге «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелин каш чыл бурунгаар эгелээн турган. Хүлээнип алган ийи чүс хоюн ийи чыл иштинде төрүдүп, баш санын өстүрүп алгаш, база ийи чүс төрүүр хойну төлөвилелдин дараазында киржикчилеринге дамчыдар. Ук төлөвилел ниитизи-биле эки ажилдап турар. Дыка хөй

ажыл чок олурган аныяктар мал-маганны малчыннар апаргылаан.

Ынчалза-даа доозазы-ла чедишкенин болган деп болбас. Оларның аразында орулга чок, түңнели багай болган киржикчилер база бар. Чижээлээрге, чамдык кожууннарда ада-иези мал тудуп чорбаан аныяктар хенертен хөй мал хүлээнипкеш, бир дугаар кыжында хураган албаан таварылгалар база бар. Оларны салаа басып санап болур. Кандыг-даа ажилды эгелээрге, чедер-четпестер черле турар. Бир болза, кандидаттарның аразындан комиссия кежүгүннериниң шын эвес шилге кылганында-даа чадавас. Ажыбиле чугаалаар болза, мал ажилын кижилер бүрүзү угбас, ону чүгле ажилгыр-кежээ, шалыпкын, тура-соруктуг улус шыдаар деп чүвениң бадыткалы бо-дур ийин. Күрүнеден алган ийи чүс хоюн айткан хуусааның иштинде анай-хураганын он-

(Уланчызы 3-кү арында).

Бөгүнгү үндүрүлгөде:

Мөңгүн-Тайга — инновация төвүн ажытканнарның бирээзи

Эрткен дыштаныр хүннерде ыраккы Мөңгүн-Тайга кожууннуң чурттакчы чонунга канчаар-даа аажок өөрүнчүг болушкун болган.

2-ги арында

Тыва дылдың таңнылы мен

Бичии Арбайның дөрткү класска өөренир үези кээрге, сентябрь 1-де школа даштынга чаңгысклассчы эш-өөрү-биле чыгып келген. Шилгедек дурт-сынның, чаражы аажок аныяк башкы чыскаалга чедип келгенин көргөш, оолдар, уруглар аразында «Чаа башкы келген. Чаражын» — дижип, сымыранчып шаанга кирген.

4-5-ки арындарда

Билзекти кедериниң ужур-утказы

Билзек — херээжен-даа, эр-даа кижиниң холунуң салааларының аянын, чараш каасталгазы, кижиниң хууда эдилээр эди, салым-чолун өскертип алганының демдээ, а чамдык таварылгада билзек камгалап-сагызын хүлээлгени күүседип чоруур.

8-ки арында

Какпактаан сарлык эъди, хеъме, шиме

Көдээ ажил-агый кооперативтериниң бирги республика шуулганынга Мөңгүн-Тайга кожуундан «Арзайты» көдээ ажил-агыйының хереглел кооперативи бүдүрген аъш-чемин бараалгатканын Тываның Көдээ ажил-агый яамызы дыңнадып турар. Аңаа суурларда биче ажил-агыйларның турум хөгжүл-дезин магадылаар көдээ ажил-агый кооперациязынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

Мөңгүн-тайгажылар баар-тактарында соокка кургаткан болгаш какпактаан сарлык эъди, хеъме, кара кадык, сарлык шимеи дээш оон-даа өске бүдүрген барааннарын делгээн.

Тываның көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем сайыды Сергей Ондар «Арзайты» кооперативин республиканың көдээ ажил-агыйының хөгжүлдезинче кириген үлүг-хуузу база бүдүрүлгениң чедип алган бедик көргүзүлгери дээш шаңнап-мактаан.

Агробизнеси улгаттыра-рынче күрүне сонургалдыг дээрзин сайыт айткан. «Көдээ ажил-агый кооперациязы – суурда көдээ ажил-агыйы хөгжүдүп сайзырадырынче, даштыкы барааннары солугурунун айтырыгларын шиитпирлээринче, көдээ черге амыдырап-чурттаарының чогуур деңгелин хандыра-рынче аграр политиканың мурнады хөгжүдөр угланышкыны» – деп, Сергей Ондар демдеглээн.

ТМГ Медээлер.

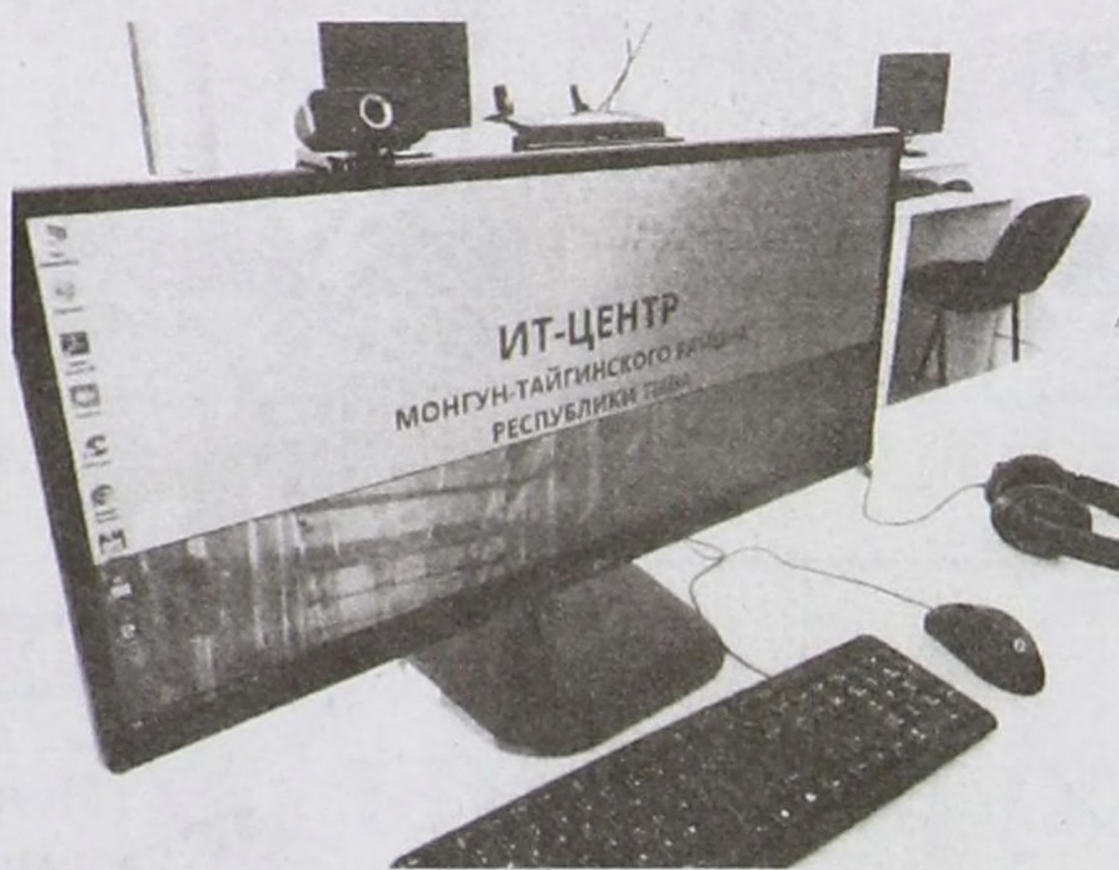
Узун чапсар — сайзыралдың эгези

«Узун чапсар» деп бүгү Россия чергелиг мөөрейниң 3 дугаар сезону эгелей берген. Аңаа 5-тен 10-гу класска чедир шкоачылар болгаш ортумак өөредилге чериниң 1-ден 3-ке чедир курстун сургуулдары киржи болур.

Ук мөөрейге талантызын илередир аргалыг. Мөөрей 12 хевирден тургустунган. Ынчангаш уруг бүрүзү аңаа кирип, талантызын көргүзөр эргелиг.

Бир-ле чаа чүүлге бодуну шенексеп турар болзуңза, конкурска киржиринче кыйгырды-выс, эргим өңүк! Күзедиглер бүрүткеди эгелей берген. Дараазында айтыгже киргеш, бүрүткеди ап болур.

ЧУРАГАЙЛЫГ ТЫВА

Мөңгүн-Тайга — инновация төвүн ажитканнарның бирээзи

Эрткен дыштаныр хүн-нерде ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунун чурттакчы чонунга канчаар-даа аажок өөрүнчүг болушкун болган. Ол дээрже «2022–2024 чылдарда Тыва Республиканың экономиказының, социал адырының болгаш күрүне эргелеп-башкарылганының кол-кол адырларын чурагайже шилчидери» программаның боттанылганының иштинге Мөңгүн-Тайга кожуунунун Мугур-Аксы суурга ИТ-төптүн байырлыг ажыдышкыны-дыр.

Мөңгүн-Тайга кожуун кымны-даа мурнай инновация төвүн ажитканнарның бирээзи болур. ИТ-төптүн кожунун чурагай талазы-биле билиин бедидеринге салдар чедирери чугаажок.

Тыва Республиканың Информастыг технологиялар төвү чаа ИТ-төпке методиктиг деткимчени көргүскен.

Байырлыг ажыдышкынга тус черниң чурттакчыларына республиканың чурагайлыг хөгжүлдө сайыды Аяс Бартан байыр чедирген.

Мугур-Аксының ИТ-төвү кожунун чурагайже шилчидериниң таваа болур ужурулг деп ол демдеглээн: «Чүү-даа чүве

азарганчыг чүүлдерден эгелээр, бодунуң үезинде Информастыг технологиялар төвү база кара чаңгыс өрээлди ээлеп турган. Ам ол информатизация адырының башкарыкчы бүдүрүлгелериниң бирээзи аларган. ИТ-төптүн дузазы-биле информастыг технологиялар адырынга чаа-чаа организациялар тыптып, улус аңаа бодунуң бизнестин аждар дээрзинге бүзүрээр мен» — деп, ол чугаалаан.

ИТ-төптерниң кол-ла сорулгазы – яды-түрөңгү чорук-биле демисел, чаа ажилчын туруштарны тургузары болур деп чурагайлыг хөгжүлдө сайыды чугулаан. Информастыг технологиялар адырынга 30-50 хар назылыг кижилер эде өөренип, дуржулга-мергежил алзын дээш, ол сорулгага дүүштүр программаны ажилдап кылып турар.

ИТ-төптерни Тывага чурагайлыг хөгжүлдени тургузар, көдээ черниң чурттакчыларына информастыг технологияларның чедингирин болдурар, үзел-медерелдин чаа өвүр-хевирин хевирлээр сорулга-биле тургузуп турар.

Ук хемчегни мөңгүн-тайгажылар күрүнениң болгаш хейниити ажилдакчызы, Тыва

Республиканың Инженерлер каттыжышкынының президенти Чимит-Доржу Байырович Ондарның 90 харлаанынга тураскаадып турар.

Робототехника талазы-биле өөредилге курстарының чыындыларын база Чимит-Доржу Ондарның «Инженерниң оруу» деп номун тыпсып тура, Инженерлер каттыжышкынының баштаар чериниң оралакчы даргазы Чиңгис Тайбыл ында чыылган шкоачыларның аразындан ИТ-тиң келир өйгү «сылдыстары» өзер болзун деп күзээн.

ИТ-төп «2020–2025 чылдарда көдээ девискээрлерниң комплекстиг хөгжүлдези» республика программаның иштинге туттунган чаа Культура бажыңдан таарымчалыг орансаваны алган.

Мөңгүн-Тайга кожуунун чагырга даргазы Людмила Очур-оол чаңгыс чер-чурттугларының мурнундан өөрүшкүзүн илереткен: «Бөгүн Тывада бир дугаар бистиң кожуну-вустун девискээринде ИТ-төптү ажыдып турарына бис, ыраккы, чедери берге кожунун чурттакчы чону, канчаар-даа аажок өөрүп тур бис. Бо төпке бистиң кожунун аныяктары албан

черлери-биле дорт харылзаа тудар аргалыг апаар, чижээлээр-ге, Тываның күрүне универси-теди-биле конференцияларга, янзы-бүрү конкурстарга кирип болур. А албан-хаакчылар ажил-агыйының аайы-биле видео-конференцияларга кирип аргалыг болур. Ол ышкаш кожунун чурттакчы чону чүгле албан-организациялар-биле дорт харылзаа тударындан аңгыда, боттарына немелде акша ажилдап алыр арганы тып ап болур. Боттарының хуу айтырыгларын шиитпирлеп алырынга база улуг дуза, чижээлээр, республикадан дашкаар эмчилерниң тускай специалистериниң хүлээп алышкыны бижидип алыр аргалыг апаар-дыр. Азы болза боттарының сонургалдарының аайы-биле аңгы-аңгы бөлүктөргө киргеш, харылзаа тудуп болур.

Ынчангаш ырак-даа болза, Мөңгүн-Тайга кожуунун чурттакчы чону-биле дорт харылзааны тудуп турары дээш бистиң кожунун куратору, ТР-ниң чурагайлыг хөгжүлдө сайыды Аяс Олегович Бартанга база Тываның Чазаанга өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис».

Бистиң корр.

Байырлыг ажыдышкын үезинде.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ча-менди төрүдүп алган аныяктар чедишкн чок болган улуска деңнээрге, канчап-даа хей. Оларның бир чижээ — Чаа-Хөл кожууннун чурттакчылары Чодураа Мергеновна, Аяс Сергеевич Серен-Доржулар.

Аныяк өг-бүлениң кыштаанче орук ара бичиимден тура-ла мал аразынга өскен-даа болзумза, барык чээрби чылдар дургузунда көдээ аалга чорбаанымны бодап чордум. Кыштагже чоокшулап олурувуста-ла, аалдың ыттары эрип-ээрп, уткуй чүгүржүп келди. Аалдың эр ээзи бисти уткуп алды. Аныяк өг-бүлениң чурттап оран-савазынче киргеш, «Аалга кирген кижн аяк эрии ызырар» деп тыва улустун үлегер домаанда дег, өгнүн херээжен ээзиниң изиг сүттүг шайын, дүлген ээдин, ак чемин чоогладыыс.

Серен-Доржулар төлевилелде

Аныяк өг-бүлө дөрт ажал-төлдүг. Ийи улуг кызы школачылар. Суурда угбазының чанында өөренип турар. Үш дугаар кызы беш харлыг Даң-Хаяа — авазының «улуг» дузалакчысы. Бажыңга кире бээривиске, өг-бүлениң хеймер огу дөрт айлыг мөге эр дөрдө орунда дарбаадайлап, «кымнар келген чоор» дигензиг дыңнааланып чыдыр. Даң-Хаяа дунмазын болгаш чаш аяларын карактажып, чай-ла чок чоруп тур.

«Аяс бичиизинден-не мал аразынга өскен. Ооң даайлары мал ажалдыг улус. Школачы тургаш-ла, дыштанылгаларны Шаңчыга даайларының аалынга эрттирер чораан. Мээң ада-ием суурга херим иштинге инектер тудуп турган, ол ажалдың ужу-

Суглуг-Ойда анай-хураганны онча-менди ажаап алган

Серен-Доржуларның өг-бүлөзү.

кыдыын черле билер мен. А шээр малды өөм ээзи-биле чурттай бергеш, сонуургап эгеледим» — деп, аалдың херээжен ээзи Чодураа Мергеновна чугаалады.

Бир-ле дугаар ук төлевилел дугайында дыңнааш, киржир күзелдин илередирге, Серен-Доржуларның өг-бүлөзү дээш чон бадылаваан. Беш чыл эрткенде, база катап шенеп көөр дээш, документилен дужаа-гаш, шилилгени эрте бергенер. Ынчалдыр 2020 чылда «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлевилелдин киржикчилери апарганы бо. Шаңчының Суглуг-Ой деп черге кыштагны туткаш, 200 хойну хүлээнип алганнар.

Бир дугаар кыжын анай-хураганы онча-менди ап, план езугаар 200 хураган алыр турган болза, 200 элээн ажал хураганы төрүткеш, доруктуруп алганнар.

Тергиин көргүзүглөр

Ийи дугаар кышты база баштайгызы дег, онча-менди, олчалыг эрттиргеннер. Чаңгыс-даа анай-хураган чидирбээн. Ол дээрге малчын кижиниң тергиин көргүзүглери-дир. Ооң ажалчын-кежээзиниң, тура-соруктуунуң база бир бадыткалы. Амгы үеде өшкү — 100 ажал, хой — 300 ажал,

анай-хураганы-биле катай 500 ажал баш шээр малдыг апарганнар. Бо чайын олар ийи чүс төрүүр хойну хүлээди. Арткан хой-өшкү оларның боттарының хууда малы болур.

«Шаандан тура-ла ада-ызы-гуур Суглуг-Ойга чурттап чораан. Ынчангаш өгбелеримниң чуртун ээлээр дээш, бо черни шилип, кыштагны тудуп алдымыс» — деп, Аяс Сергеевич чугаалады.

Сиген-ширбиилди суур чоогунда сугаттыг черлерден кезип ап турар. Бо кыжын 10 ажал тонна сигенни белеткеп алганнар. Хар эриринге чедир анай-хураганга чиртиптер хире курлавыр сиген ам-даа бар.

«Ийи чүс хойну хүлээди-кеш-даа, мал-маганымыс улаштыр өстүрер бис. Күрүнениң деткимчезин бодум хуумда дыка эки деп санаар мен. Төлевилелдин киржикчизи боду бодун ажалга хаара тудар (самозаняность) деп тускай күрүнө программасын тургустунуп алгаш, орулгазындан 0,04 хуу үндүрүгнү күрүнге төлээр. Ук программага тургустунуп алган хамаатыны албан езу-биле ажалда хаара туттунган деп санаар. Ынчангаш ооң стажы база чоруп турар боор» — деп, Чодураа Мергеновна тайылбырлады.

Малдан халбактанырын күзөөн

Ажал-агый чок, амыдыралын шуудадып чадап чоруур аныяк-

тарга чүнү күзээр силер дээн айттырывыска аныяк өг-бүлө мынчаар харыялады:

«Күрүнениң үндүрүп турары төлевилелдеринге идепкейлиг киржип, мал-магандан халбактанып чоруур күзээр-дир бис. Ажал тып алыры база дыка берге-дир. Өске кижиге ажалдаарының орунга боду хууда сайгарлыкчы болуп, мал-магандан халбактанып чорааны дээр. Черле ынчаш, Тываның Чазааның губернатор төлевилелдери база Президентивис Владимир Владимирович Путинниң 3 хардан 7 харга чедир болгаш 8 хардан 16 харга чедир деп пособиелериниң деткимчези бис ышкаш хей ажал-төлдүг өг-бүлөлөргө улуг деткимче-дир».

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлевилелге киржип турар аныяктарны ада-иези, төрелдери, чоок улузу деткимчез болза, ук ажалды дем чокка кылыры канчап-даа болдунмас. Серен-Доржуларның ажал-агыйын ада-иези деткимчезин база чугааладылар. Барган аалымыста шээр мал кажаазындан өске кышкы кажаа чогуу эскергеш, сонуургап айттырдымыс. Оларның бода малы кожазында ада-иезиниң аалында болду. Тыва чоннун өөр-өнер, бот-боттарын деткижер чаагай чаңчылының бир эки чижээн бо аныяктарның ажал-амыдыралындан көрүп болур.

Чаа-Хөлдүн малчыннарының ажал-ижи-биле сонуургап танышкаш, ажал-херээзисти чогуудуп алгаш, ук кожууннун девискээринде турар Ыдыктыг чер Бурган-Даанга четкеш, дедир Кызыл хоорайже ээптис.

Айдың ондар.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Көдээ ажал-агый

Тывада мал бажы өзүп турар

Кыштаглаашкынны мал бажынга чидирг чок хүр-менди эрттиргеш, мал оолдаашкынының кампаниязын демниг организастаары-биле, ТР-ниң Көдээ ажал-агый яамызының боттандырып чорудар хем-чеглер планы езугаар шупту кожууннар демниг ажалдап турар.

2022 чылдың январь 1-нин байдалы-биле алырга, республикада мал бажының саны өзүп турар:

- мыйыстыг бода мал 190,8 муң баш четкен. Ооң иштинде инектер — 79,9 муң баш (2020 чылга деңнээрге, 3,1 хуу өскен).
- шээр мал 1254,9 муң баш четкен (2020 чылга деңнээрге, 2,7 хуу өскен).

- чылгы — 91,2 муң баш (2020 чылга деңнээрге, 1 хуу өскен)
- теве — 0,2 муң баш (2020 чылга деңнээрге, 4 хуу өскен)
- сарлык — 14,9 муң баш (2020 чылга деңнээрге, 8 хуу өскен)
- иви — 2,0 муң баш (2020 чылга деңнээрге, 1,8 хуу өскен).

Кышты хүр-менди ашканының демдээ

Көдээ ажал-агыйлыглар бо-ла мал чеминиң чедишпезиниң дугайында чугаалажыр турган болза, бо чылын мал чеми артыкшылдыг болганы — кышты хүр-менди эрткениниң демдээ деп чугаалажыр турар. Кайы-даа кожуунга кыш чүгээр эрткен болгаш, мал чеминче чарыгдал эвээш болганының чылдагааны ында.

Ниитизи-биле белеткээн 288,5 муң тонна сигенниң чүгле 75 хуузу азы 201,95 муң тоннаны ажылгаан. Курлавырда 86,55 тонна сиген ам-даа бар. Сула

аймаандан 3,5 муң тоннаны чараан болза, артканы 0,8 тонна курлавырда бар.

Губернатор төлевилелиниң киржикчилериниң курлавырында 5,5 муң тонна мал чеми бар болуп турар.

Сакман ажылынче 497 кижини хаара тудар

Мал оолдаашкынының үезинде малчыннар кыдындан дуза чугула херек, ылаңгыя мал түлүктөй бээр. Ниитизи-биле 497 кижини сакман ажылынче түр када хаара тудар

дээн. Ооң иштинде кожууннарда Чурттакчы чонну ажалга хаара тудар төптөр таварыштыр 42 кижини, малчыннарның дөргүл-төрелдери — 416, республиканың ортума болгаш дээди өөредилге черлеринден 119 студентини хаара тудар.

Бо чылын төрүүр шээр малдың саны 684,4 муң баш болза, 551,6 муң анай-хураганы камгалап алыры манаттынып турар. Бо хүннерде мал оолдаашкыны уламчылап турар. Амдызында 129,7 муң анай-хураганы алган. 76,6 муң төрүүр инектиң бо хүнде 8718-зи төрүпкен.

Мал оолдаашкынының үезинде «Аныяк өг-бүлөгө — кыш-

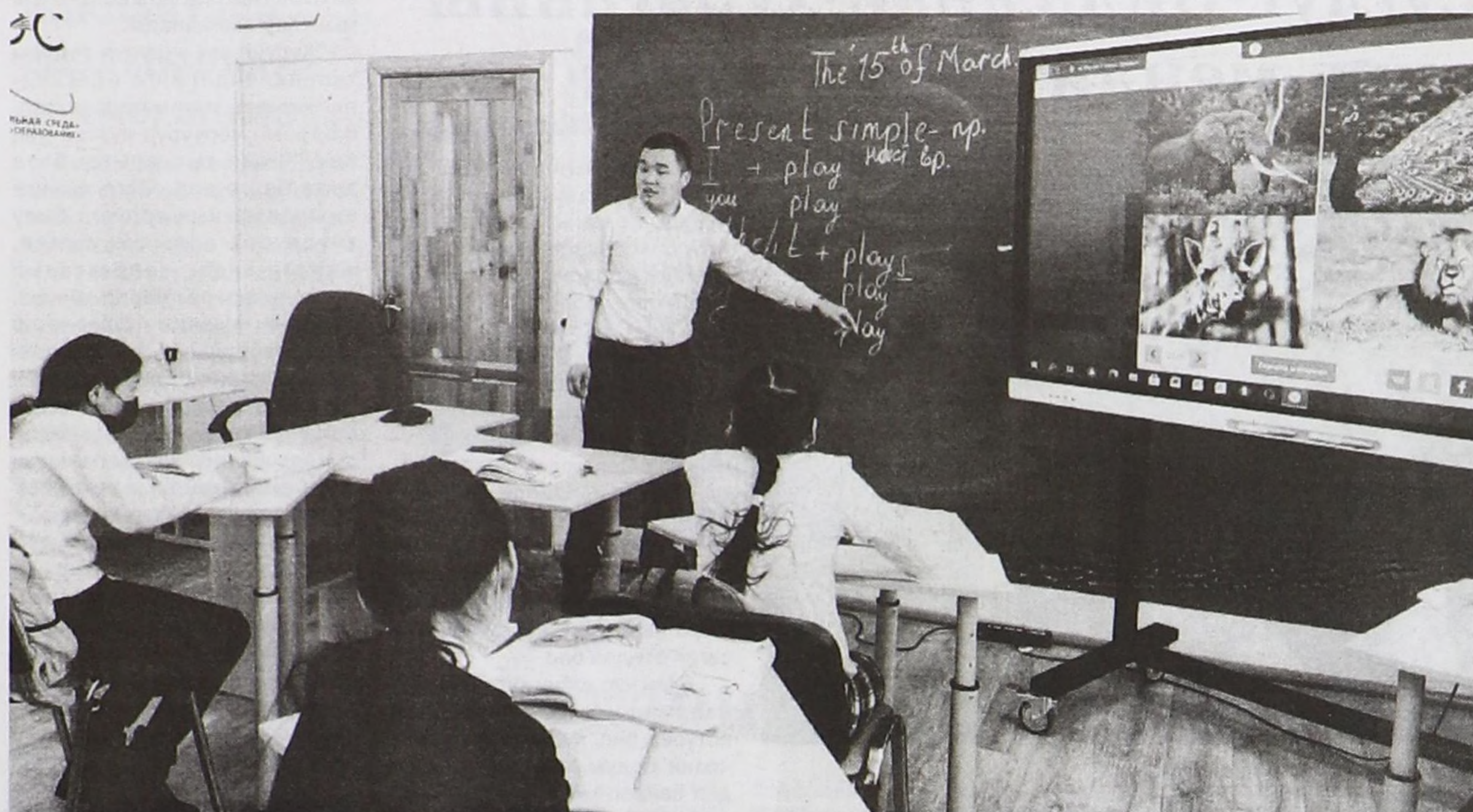
таг», «Чаа сорук» губернатор төлевилелдериниң киржикчилеринге кыдындан дуза чугула хереглеттинип турар. Бо талазы-биле ажалды доктаамал кичээнге алырын кожуун, суму удурткучуларынга дааскан. Чүгле мал оолдаашкынында эвес, кажаа-хораазының көржеңин аштажырынга бюджет организацияларын мөөңнээрин дилеп турар.

Амгы үеде бода-даа, шээр-даа малдың чаш төлүнге чидирг чок дээрзин ТР-ниң Көдээ ажал-агый яамызы дыңнадып турар.

ТР-ниң Көдээ ажал-агый яамызының парлалга албаны.

«ШЫННЫҢ» ААЛЧЫЗЫ

Чаа тема тайылбырлап турары.

Тыва дылдың таңныылы мен

Бичии Арбай дөрткү класска өөренир үези кээрге, сентябрь 1-де школа даштынга чаңгысклассчы эш-өөрү-биле чыгып келген. Шилгедек дурт-сынныг, чаражы аажок аныяк башкының чыскаалга чедип келгенин көргөш, оолдар, уруглар аразында «Чаа башкы келген. Чаражын» — дижи, сымыранчып шаанга кирген. Аныяк башкызының адын Надежда Юрьевна Ооржак дээр болган. Бир дугаар кичээл эгелзэн. Арбайның клазынга демги чараш башкы кирип келгеш, даштыкы дылга чугааланып эгелээрге, дыңнап көрбээни дылды бир-ле дугаар дыңнааш, алаң кайгап, карактары борбаңайнып олурганнар.

Көдээ суурга англи дыл башкызының баштайгы кичээли ынчаар эгелзэн. Арбай ол хүнден эгелзеш, англи дыл кичээлин сонуургай берген. «Өзүп келгеш, башкым ышкаш англи дыл башкызы болур мен» — деп, бичии Арбай ыяк шиитпирлеп алган.

«Надежда Юрьевнаның кичээл эрттирери дыка солун киж. Интерактивтиг самбырага чурудар. Ындыг чүүлдер көрүп көрбээн болгаш, аажок сонуургап турган бис. Кичээлдерге аңгы-аңгы аргалар ажыглаар. Оюннар эрттирер. Башкывыс школага бөлгүм база эрттирип турган. Аңаа даштыкы дылга ырылар дыңнааш, очулдуруп берип тургаш, сөөлзүредир бистен айтырып эгелзэн. Кедип алган идик-хевивисте бижээн англи сөстөрнү очулдуруп, эки азы багай сөстөр бижээн-дир дээш аравыста чугаавыс-ла ол апарган. Клазывыска 3 уруг, 9 оол өөренип турган бис. Бир чыл эрткен. Бешки класска өөренир дээш кээревиске, Надежда Юрьевна бистиң клазывыс башкызы апарган чүве. Ам ол башкывыс Кызыл хоорайның 1 дугаар школазында ажылдап чоруур» — деп, Таңды кожунунуң Арыг-Бажы ортумак школазының англи дыл башкызы Арбай Ойду-оол «Шын» солуннуң редакциязынга аалдап келгеш, сактып чугаалады.

— Төрзэн чериңерни, төрөл чонуңарны «Шын» солуннуң номчукчуларынга таныштырып көөр силер бе, Арбай Иванович?

— Бичимден-не номчуттунарынга ынак болгаш, «Шын» солунну үспейн номчуур киж мен. Бо интервью соонда, солунну оон артык манаар, номчуур апаар боор мен. 1998 чылдың сентярь айда Кызыл хоорайга төрүттүнген мен. Ойнап өскен черим — Таңды кожунунуң Арыг-Бажы сууру. Аңаа школа-ны доостум. Ада-ием бөдүүн ажилчын улус. Авам Анай-Хаак Күрседиевна школада ажылдап чоруур. Ачам Иван Май-оолович Ойду-оол малчын. Чылгычы. Бода болгаш шээр малды, чылгыны азырап чоруур. Үш кады төрзэн бис. Улуг угбам Кызылдың башкы институтун дооскаш, найысылалдың 2 дугаар школазында ажылдап чоруур. Хеймер дуңмавыс Кайгал-оол 11-ги классчы. Тываның күрүнө университетинин филология факультетинче дужаап кирип алгаш, беш чыл өөреним. Дипломну алгаш, төрзэн школада ажылдай

бергеним бо.

— Ада-иеңер-биле таныштырып көрүңер.

— Кайызы-даа арага-дары ишпес, амыдыралга кызымак улус. Авам аажок шынчы, чугаакыр, ажилгыр-кежээ киж. Номчуттунарынга ынак. Бичиивисте, удудар бетинде, албан тоол номчуп бээр. Ававыс номчуттунар, номга ынак боорга, ажы-төлү башкылар болуп турар хире бис.

Ачам кончуг шыңгы, кадыг киж. Даң бажында чалгаарап, чассып чыдар болза, «Меңээ өөренип бээр эвес сен. Эртем-билигни чедип алыр, оглум» — дээш, шыңгызы аттыг чугааланыптарга, кижиниң уйгузу безин чаштай бээр. Ачамның ажилгыр-кежээни магадаар мен. Ооң холу куруг олурганын черле көрбээн мен. Анаа олурар киж база көрүп шыдавас, чеме-лей бээр. Авам эртем-билигге ынакшылды оттурган болза, а ачам спортка болгаш күш-ажылга бисти өөреткен.

— Өөредилге адырында ажилдың тургустунганынга кандыг эскериглерлиг силер?

— Чаа ажылдаан болгаш, дуржугам эвээш, ол теманы хандыр чугаалап шыдавас мен. Ынчалза-даа бодумнуң өөренип турган үем биле амгы үени деңнеп болур мен. Ынчан интернет четкизи деп чүве турбаан. Школачылар хей номчуттунар турган. Бо үеде номчуттунар ажы-төл көңгүс чок деп болур. Ол хиреде, олар бодунуң эргелерин дыка бил-лир. Оларның аразында дириг харылзаа эвээжээн. Хостуг үезин интернетче үндүрер. Өөредилгеге-даа, спортка-даа шоолуг сонуургал чок.

Бо бүгүден уштунары-биле, ажы-төлдүң телефон тудар үезин өйлээр болза эки. Чижээлээрге, бир хүнде 20-30 минута четкилер киреринге чедер. Чамдык өөреникчилер хондур-дүндүр телефонга ойнааш, эртенде кичээлге сокпаңайнып олурар боор. Парта кырында удуп чыткылаар. Шак ындыг өөреникчи кичээлге чүнү-даа билип албас. Уттуучал, чүве сактып алыры база көңгүс, бажы дыка аар апарган боор. Ооң чылдагааны интернетче хей үе чарып турарында деп

Кичээл үезинде.

санаар мен. Мээң өөреникчи үелеримде башкылар-биле дыка чугаалажыр боор чүве. Амгы үеде уруглар ындыг эвес апарган. Доңгайып алган-на бодунуң уунда телефонунче көрүп алган олурар. Ада-ие-лерге сүмелээрим болза, боттары телефон «чушкурун» соксадыр болза эки. Ада-ие-лер боттары телефон көөр дээш, түвексингеш, ажы-төлүн база-ла телефон-биле чардыктырар. Ынчан турда, ажы-төлү телефонга чажындан-на чаңчыга бээр. Өөредилгеге ада-иениң-даа, башкыларның-даа, өөреникчилериниң-даа хамаарылгазын өскерттир болза эки деп санаар мен.

— Мергежил солуур күзелиңер бар бе?

— Школадан чоруксавас мен. Ылаңгыя көдээ суурга школага ажылдаарга, аажок

хүндүткелдиг. Киж бүрүзү Иван-ович деп хүндүлөп адаар. Суур-ларда башкыларга хүндүткел ам-даа читпээнин эскерип турар мен. Каяа-даа чорда, кижини «Экии, Иванович» деп мендиле-жип эртер. Сен дивес, а силер деп чугаалажыр. Школага ажыл-даарга, бир талазында солун, бир талазында берге. Көдээ суурга башкылап, дуржуга ки-рип алганының соонда, улаштыр хөгжүп-сайзыраарынга хей-ле оруктар ажыттынары база бар.

— Даштыкы дыл билир кижиде кайнаар-даа чоруй баар арга бар ышкажыл, а силерде ындыг күзел бар бе?

— Төрзэн черим каггаш, даш-тыкыже чоруксавас мен. Чүгле аян-чоруктап барыксаар мен.

— Келир үениң башкыла-рынга чүнү сүмелээр силер?

— Бир чылда ийи катап сес-сия дужаап тургаш, доозуп алган эртемни ара кагбайн, шко-лага ажылдаар. Тыва дыл бол-гаш англи дыл башкыларынга кайда-даа ажылдар хей. Фило-логия факультетин доозарга, ажыл чок деп чүве турбас деп башкыларывыс чагып чораан чүве. Ол шын. Чагыыр чүүлүм болза, көдээ школалардан кортпайн, суурларже ажылдап

чоруптар. Аныяк башкыларга күрүнениң янзы-бүрү детким-челерин алыр. Ажылдавышаан, магистратураже-даа өөренип ап болгай-ла. Соңгаар улуг хоо-райларже акша сүрүп чорбазын күзээр-дир мен. Ооң кадында суурда чурттап турар чаштарга эки билиг бээри — улуг буян.

— Чурум үрзэн өөреникчи-лер-биле канчаар ажылдаар-дыр силер, башкы?

— Клазымда 19 өөреникчи бар. Хей кези социал байдалы берге өг-бүлелерден оолдар, уруглар. Адазы чок өзүп олур-ар оолдар база хей. Каш-ла санныг оолдар ада-иениң. Класста орус омактыг өөреникчилер бар боорга, «Я ваш второй батя» (Мен силериниң ийи ду-гаар адаңар-дыр мен) — деп өөредип чоруур мен. Өске улус-

(Уланчызы 5-ки арында).

(Төнчүзү. Эгези 4-кү арында).

ту кижизидер дизе, баштай бодумну кижизидип алырымчу-гула дээрзин биле берген мен. Озалдавас. Сөглээн сөзүңге ээ болур. Бир эвес бир өөреникчим «Чедип кээр мен, башкы» — дээш, келбейн баар болза, эштериниң мурнунга тургузуп алгаш: «Сен меңээ дүүн кээр мен, башкы» — дидиң. Сөзүңге ээ эвес кижидир сен» — деп шыңгы чугаалаптарымга, оон ол өөреникчи эттинип эгелээр. «Слово не воробей, вылетит — не поймашь», «Мужик сказал — мужик сделал» дээн чижектег үлөгөр доматтар чугаалаарымга, оолдарга аажок дээштиг болурун билип апкан мен.

Кичээлдерге оолдарым сентябрьда спортчу хептиг кээп туруп берген. «Ажылдаарда мен канчаар кээп турар-дыр мен. Силер база шак ынчалдыр кеттинип алгаш, кээп туруңар» — дээш, костюмнуг, ак хөйлеңниг, галстуктуг өөренип кээрин чедип алган мен. Спортчу хептиг кээрге, чандырып турдум. Адаиези эгезинде менче хорадап-даа турду. Оолдар чараштыр хептенип, алдынып эгелээр, кыс уруглар ала-чайгаар-ла чараштанып, юбка, платьелер кедип эгелээр чорду.

— **Аныяк башкыларга кан-дыг деткимче барыл?**

— Август айда ажылдай бээримге-ле, башкылар шалыңын естүрген чүве. Сентябрьда эде санаашкын деп акшалар-биле катый чеден хире муң акша алгаш, дыка өөрзөн мен. Ол хире акша дээрге аныяк башкыга, меңээ, дыка улуг деткимче болган. 150 000 (чүс бежен муң) рубль акша грант база алган мен. Ол грантыны университетти дооскаш, дораан ажылдай берген аныяк башкыларга берип турган. Мөөң акшам-биле уругларым авазының холун айтырар езулалды кылгаш, суурга чер база садып алган мен. Ол акша мээң чуртталгамда улуг базым кылырынга идиг болган.

Эр кижиге ол чугула чорук деп санаар мен.

Ниитизи-биле көдээ суурларда ажылдап турар аныяк башкыларга ыяш-даш азы акша-биле дуза көргүзөр аргаларын өөренип көөр болза эки деп бодаар мен. Чүге дизе бичиимде-ле эскерген чүүлүм болза, суурга бир-ле башкы чедип келгеш, ажылдай бээр. Башкылар колдуунда кыс болур ышкажыгай, олар от-көс салыр, ыяш-хөмүр белеткээр дээн ыш-каш ажылдарга бергедей бээр. Оон ыңай, чурттаар оран-сава айтыры. Көдээге ажылдап чедер берген башкыларга борбак бажың берип каар. Аныяк кижизидер чурттакавас-ла ыйнаан. Меңээ харын төрзөн суурум болгаш эптиг-дир. А өске улуска берге деп билип турар мен.

— **Башкы кижиниң эң-не кол сагыыр дүрүмү чүү ирги, Арбай Иванович?**

— Башкы кижизидер каяа-даа башкы. Ынчангаш бодумга шыңгы сагыыр дүрүмнөр боданып алган мен. Каяа-даа, каяа-даа багай сөстөр чугаалавас. Озалдавас. Башкы кижизидер озалдаар дээрге эң-не чүдөк чүве-дир. Школага ажылдай бергеш, эгезинде озалдап-даа турдум. Өөреникчилер «Силер боттарыңар озалдап турдуңар, башкы» деп баар чорду. Ынчангаш хүнден хүнге бодум бодумну кижизидип, эттинип чоруур мен. Башкы кижизидер таакпыга дегбес, арага ишпес болза эки. Хүндүткелди негээр бетинде, аңаа төлөптүг болуру чугула.

— **Бодуңар ышкаш аныяк оолдарга чүү күзээр силер?**

— Мен ышкаш аныяк оолдар хөй. Оларның аразында ажыл-агый чок, кадаларыңа азырадып чоруур улус база бары хомуданчыг. Ол чажыт эвес. Арага-дарыже сундуга берген азы кеземче черлеринде-даа оолдар бар. Кандыг-даа болза, ажылдан халбактанып чоруур, оон ойталавазын күзээр

мен. Шала-даа чуур болза, ажыл-дыр. Студентилеп тургаш, ресторанның ажылдап-даа чораан мен. Аңаа чүнү-даа кылыр. Аяк-даа, шала-даа чуур боор. Ында ыянчыг чүве чок. Ажыл кижини каастаар.

— **Бо хүнде сеткилицерни өйүп чоруур чүүл бар бе?**

— Тыва дыл дээш сагыым аарып чоруур. Ынчангаш «Тыва дылдың таңылы мен» деп бөлгүм ажыдып алыксап турар мен. Тыва дылымыс чиде бээр болза, тыва деп омаксөөк турбас. Ындыг омаксөөк чок болза, бо чуртувусту өске чоннар амырап эжелеп алыр. Тыва дылдың чидер-читпези тыва кижизидер бүрүзүндө хамааржыр. Бөлгүмге черлер аттарын өөредир мен. Черлер аттарын кириген төөгү чугааларны кады номчуп, чүге ынчаар адаанын чугаалажыр бис.

Эртеминин аайы-биле ындыг бе, тыва дыл дээш сагыым аарып чоруур. Мээң суурумда өөреникчилер аразында тывалажып чугаалажыр-даа болза, тыва дылга номчуй бээрге, кижизидер муңгарай бээр. Өк-биле адаар сөстөрнү болгаш сөс эгезинде «Т» биле «Д» деп үннерни шын адай албас. Орус омактыг кижизидер тывалап номчуп олурар-даа ышкаш апаар. Мээң суурумда орус омактыг оолдар, уруглар безин тывалажып турар. Хоорайда тыва дыл айтырыны нарын. Бодум уруумну бичиизинден эгелеп, төрзөн дылыңа чугаалаар кылдыр өөредип турар мен. Англи дылды школага башкылап чедер бергеш, эскеримге, өөреникчилер тывалап-даа, орустап-даа билбес болуп турар. Даштыкы дылды өөренип алыр деп бодаар болза, даяныптар дылдыг болур ужурулуг. Даяныр дыл төрзөн дылы болур ужурулуг. Ол чок болза, өске дыл өөренири болдунмас.

Айдың ОНДАР
чугаалашкан.

Чуруктарны маадырның архивинден алган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Шаңнаарының дугайында

Ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИНИН

Евгений Альбертович Бараанга — Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының болгаш бойдус ажыглалының яамызының арга-арыг ажыл-агыйының департаментизиниң федералдыг күрүнениң аргазим болгаш арга-арыг өртүн хайгаараар, арга-эзим камгалаар килдизиниң кол специализинге,

Олимпиада Владимировна Кыныраага — Тыва Республиканың Ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге лицензия бээр болгаш хайгаараар талазы-биле албанының культура өнчүзүнүн объектилерин камгалаар эргелелиниң культура объектилерин учеттаар килдизиниң консультантызы, Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының 2-ги класстың чөвүлекчизинге,

Алена Алексеевна Моңгушка — Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының болгаш бойдус ажыглалының яамызының суг курлар-вырларының килдизиниң кол специализинге,

Лариса Кара-ооловна Моңгушка — Чеди-Хөл кожуунуң чагыргазының шериг-учет столунуң инспекторунга,

Билзиймаа Тогбутовна Ооржакка — Тыва Республиканың Ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге лицензия бээр болгаш хайгаараар талазы-биле албанының кадык камгалаар адырынга лицензия бээр килдизиниң консультантызынга, Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының 1-ги класстың чөвүлекчизинге,

Чочагай Валентиновна Түмен-оолга — Россияның ОБЯ-ның Тыва Республикада Кол эргелелиниң административтиг ажыл-херектер килдизиниң даргазынга,

Лариса Дадар-ооловна Чадамбага — Тыва Республиканың Ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге лицензия бээр болгаш хайгаараар талазы-биле албанының культура өнчүзүнүн объектилерин камгалаар эр-

гелелиниң культура объектилерин учеттаар килдизиниң кол эспертинге,

Роман Николаевич Челтык-машевке — Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының болгаш бойдус ажыглалының яамызының арга-арыг ажыл-агыйының департаментизиниң саң-хөө-экономика килдизиниң консультантызынга илередип чарлаар.

Онза айыылдыг байдалдарда карак кызыл ажылы-биле дарый эмчи дузазын чедиргени дээш Тыва Республиканың Баштыңының Өөрүп четтиришкини

Али Ларионович Күжүгетке — «Республиканың №1 эмнелгези» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг кадык камгалап албан чериниң 1 дугаар хирургия салбырының кезер эмчизинге,

Ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Өөрүп четтиришкини

Начын Сылдысович Коңзай-оолга — Улуг-Хем кожуунуң чагыргазының спорт талазы-биле кол специализинге,

Эдуард Кызыл-оолович Хуурак-оолга — Улуг-Хем кожуунуң «Спортчу школазы» Тыва Республиканың күрүне бюджеттиг албан чериниң дзюдо талазы-биле тренеринге,

Культура болгаш уран чүүл адырында ачы-хавыязы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Өөрүп четтиришкини

Өнер Хүлер-оолович Кызыл-оолга — «Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң ши артизинге,

Оюмаа Хуралбаевна Ноозунга — «Тыва Республиканың Чазааның Т.Д. Дулуш аттыг үрер-хөгжүм оркестри» күрүне бюджеттиг албан чериниң өөредилге-методика килдизиниң даргазынга илередип чарлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2022 чылдың март 22
№ 136-РГ

Чадаананың автовокзалын чаартып, ажыглалга кириген...

Чадаананың автовокзалын 2022 чылдың март 27-де хуу сайгарлыкчы Александр Анатольевич Балчыырак ажыдып, ажыглалга кириген.

Дыка үр чылдарда ээн каг-дынган автовокзал бажыңын 2012 чылда ол садып алган. Уениң негелдезинге дүүштүр ажыглалга кириеринге чедир шаптаразыннар, шийтпир-лээр ужурулуг айтырылгар А.А. Балчыырактың мурнунга хөйү-биле тургустунуп турган.

Александр Анатольевич өөнү ишти Людмила Владимировна-биле кады Чадаана хоорайга 2012 чылда «Ноян» байыр-дой өргээзин, «Анай-Хаак» кафезин 2018 чылда ажитканнар. Ынчангаш аныяктарны куду-доюн, төрүттүнген хүннери

болгаш чоннуң улуг байыр-лалдарын демдеглээри кижизидер болганын аажок таарымчалыг апарган.

2022 чылда Александр Анатольевич биле Людмила Владимировна Чадаана хоорайга үш дугаар бажыңы — чоннуң ар-гыштырылганын бедик деңгелге чорудар автовокзалды ажитканы улуг чедишкен болгаш төөгүлүг болушкун болур. Байырлыг хемчегге Чөөн-Хемчик кожуунуң чурттакчы чону, хоорай чагыргазының, культура эргелелиниң, Чадаанада М. Мерген-Херел аттыг Культура бажыңының уран талантылыг аныяктары, сайгарлыкчылар болгаш чоок төрелдери киришкеннер.

Вячеслав МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

Арбай Иванович өөреникчилери-биле.

ЧОГААЛЧЫНЫҢ ЮБИЛЕЙИ

Өргээзи – бүгү Тыва

Өңүктөрүм
Өөмгө моорлап

бо-ла келир.

Өөрүшкүлүг,
Өрү чалап уткуп аар мен...

Шүлүктөрүнүн уян хөөнү номчукчуларның сагыш-сеткилин уярады бээр шүлүкчү Владимир Серен-оолдун "Өгже чалалга" деп шүлүүнде мындыг чараш одуруглар бар. Ооң өг-өргээзи бүгү Тыва деп чугаалап болур. Чүге дээрге чогаалчы болгаш артист Владимир Серен-оолдун кижилериниң сагыш-сеткилин сырынналдыра бээр шүлүктөрүн тыва чон номчуп чоруур.

Бо 2022 чылда тыва чогаалчы иитилел Владимир Серен-оолдун сезен хар юбилейин демдеглеп эрттирип турар. Чогаалчы болгаш артист өскөн-төрзөн чери Өвүрге, чурттап-ажылдап чорааны Кызыл хоорайга ооң юбилейин бо хүнерде байырланчыг байдалга удаа-дараа демдеглеп эрттирген. Юбилейни демдеглээр ам-даа уламчылаар. Чүге дээрге Владимир Серен-оолдун чогаалчы салым-чолу тыва театр уран чүүлү, чечен чогаал

чогаалчының төрелдери Кызыл хоорайда Аныяктар ордузунга март 26-да организастан эрттирген. Аңаа чогаалчылар, артистер, Владимир Серен-оолдун чогаалчы болгаш артист салым-чаяанының мөгейикчилери чыылганнар.

Владимир Серен-оолдун "Аялгалыг ак-көк Тыва" деп шүлүүнде композитор Владимир Серенниң аялгасын бижээни ыры-биле сактышкын байырлалды Кызыл кожуундан "Аян тудал" ыры ансамбли ажиткан.

Тываның улустун чогаалчызы Николай Куулар Владимир Серен-оолдун допчу намдарын болгаш чогаалчы ажил-ижин таныштырган. Келир үениң чогаалчызы болгаш артисти 1942 чылдың март 14-те Өвүр кожуунун Торгалыгга төрүттүнген. Торгалыгның сес чыл школазын, Хандагайтының ортумак школазын, Ленинградта күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институтун база Москвада Максим Горький аттыг литература институтунун чанында дээди курстарны дооскан. Чогаалчы тос номнуң, В.Ш. Көк-оол

назынга тургусканын Николай Куулар онзаап демдеглээн.

Тываның чогаалчыларының чогаалчы эвилелдеринин бирээзиниң баштаар черинин даргазы Саяна Өндүр сактышкын байырлалга келгеннерге Владимир Серен-оолдун чогаалчы аялының дугайында чугаалап тура, чогаалчы болгаш артист окур-хевир бистиң аравыста дириг хевээр, чүге дээрге ооң бижээн чогаалдарын бөгүн номчуп, чогаалчыны сактып чоруур бис деп демдеглээн.

Владимир Серен-оолдун шүлүктөрүнүн бирээзиниң маадыры Тываның алдарлыг артисти Серепан Моңгуш "Серепаның чечектери" деп шүлүктү номчааш: "Владимир Седипович мени поэзияге эдиртип кириген, сценага углап баштап чораан акым" — деп чугаалаан.

Владимир Серен-оолдун үктөөгүн эки билер кижилерин бижээни, чогаалчы Нина Серенот сөс-домакка чечен-мерген салым-чолун шүлүкчү аас-сөскүр, буянын иези Долчуң Одай-Сүрүновна Доңгактан ужуктап алган деп сонургаткан. Ол он алды ажы-төлдү, сес оолду болгаш сес уругну чырык чер кырынга бодараткан ава. Долчуң Одай-Сүрүновна ырлаар-шоорлаар, радиодан аялгалар, ырлар дыңнаарына, номнар, солун-сеткүүл номчурунга дыка ынак, "Шын" солуну көктөп алыр чораан. Бо кырган-авай Тываның алдарлыг чогаалчызы Владимир Серен-оолду, Тываның улустун чогаалчызы Николай Кууларны элээди назы-харынга чедир азырап өстүрген, ынчангаш олар кады төрзөн алышкылар-биле демей улус деп ол дыңнаткан.

Ленинградта күрүнениң театр, хөгжүм болгаш кинематография институтун Владимир Серен-оол өскө артист эштери-биле кады дооскаш, Тываның Виктор Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрына ажилдап чораан Тываның улустун артисти Анна Шириин-оол чогаалчының

болгаш артист бижээн шиилеринден үзүндүлери ооң юбилейлиг чылында тургускаш, Тываның чонунга көргүзөр болза, эң ылаңгыя Өвүрнүн чурттакчыларына дыка солун боор деп бодалын илереткен. Владимир Седипович артист эштериниң ойнаан рольдарында оларның чогаалчы окур-хевирлерин дөрт одуруглап бижээн шүлүктөрүнде чуруп бижээни дыка солун дээрзин чугаалаан.

Владимир Серен-оолдун шүлүктөп бижээни "Каң-кыс" деп төөгү шии Тываның Национал хөгжүм-шии театрының сценасында эң солун шиилерин бижээни. Ону сценага баштай режиссер Сюзанна Ооржак тургускан. Санкт-Петербург хоорайның театр академиязының доозукчузу Аяна Оюн "Каң-кысты" диплом ажылы кылдыр тургускан. Каң-кыстың ролун Тана Хөвөө-оол ойнап турар. Шииден үзүндүнү аныяк артистер бараалгаткан.

Тыва Национал хөгжүм-шии театрының артистеринин Владимир Серен-оолдун сактышкын байырлалына кончук идеп-кейлиг киришкенин демдеглээр апаар. Тыва улустун артистери Надежда Наксыл, Анзат Куулар, Тываның алдарлыг артисти Галина Мунзук дээш өскелер-даа кады ажилдап чорааны артист акызының болгаш шүлүкчүнүн шүлүктөрүн номчуп, ооң шүлүктөрүн бижээн ырыларны күүсеткен.

Владимир Серен-оолдун сезен харына тураскаадып эрттирген шүлүк мөөрейинин түңнелдерин чарлап, эң эки деп санаткан шүлүктөрүн авторларына мактал бижиктерин болгаш акша шаңналдарын ты-выскан. Эң эки шүлүктөрүн авторлары: Өвүрнүн Ак-Чыраадан Галина Тумат (чогаалчы ады Катия Века) болгаш өскелер-даа, тулган эки деп санаткан шүлүктөрүн авторлары аныяк чогаалчы Эрес Кол, Тываның улустун чогаалчызы Эдуард Мижит.

Анна Шириин-оол.

Чогаалчының чечээ

Черниң кырын хевир кириген
Чечек-биле атташ болган.
Сеткилимге мөңгө оңмас
Чечек кысты — Розаны.

Бо уян-чассыг одуруглары Владимир Серен-оол душтуу, соонда барып өөнүн ишти, Тываның хөгжүм-шии театрының кайгамчыктыг салым-чаяанның артистеринин бижээни Роза Серен-оолга тураскааткан. Бо шүлүккө аялганы ат-сурагы композитор Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүн бижип каан. Композиторнун өөнүн иштинин ады база — Роза. Бо ыры Тывага уярадыр чаңгыланып, кыс кижиниң чаражына йөрээл болу берген.

Чараш ырыны ыр-шоорга ынак кижилер амгы үеде-даа бо-ла ырлажы бээр.

Чамбы-дипте чүгле чаңгыс
Чараш өңүг

чечээм-дир сен, Роза!

Чогаалчының болгаш артист сизен харына тураскааткан сактышкын байырлалдың киржикчилери тарап чадап шаг болганнар. Чүге дээрге Владимир Серен-оолдун чогаалдарының болгаш амыдырал-чурттагызының дугайында төнчү чокка хөөрежип болур.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

Камгалакчы Каң-кыс.

болгаш улус өөредилгези-биле сырый харылзаалыг. Ооң бижээн шүлүктери солун-сеткүүлдерде парлаттынып, чогаалдарын Тываның школаларының литература өөредилгезинин национал чечен чогаал программасы-биле школачылар өөренип, шиилерин Тываның Национал хөгжүм-шии театрының сценасында ам-даа ойнап турар.

Сактышкын байырлалы

ССРЭ-ниң Чогаалчылар, Театр ажилдакчыларының болгаш Журналистер эвилелдеринин кижигүнү, Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы Владимир Серен-оолдун сезен харына тураскааткан сактышкын байырлалды Тываның чогаалчылар эвилели болгаш

аттыг Национал хөгжүм-шии театрының сценасына тургускан хөй санныг шиилеринин автору. Тыва театрының сценасына эвээш эвес солун рольдары ойнаан. Он-он совет, орус, даштыкы чогаалчыларның шүлүктөрүн, шүлүглелдерин, тоожуларын, шиилерин тыва чонга төрзөн дылына бараалгаткан. В. Серен-оолдун бижээн сөстөрүн тыва композиторлар чонда нептереңгей эндерик ырыларны бижээн. Бүгү делегейге ат-сурагы кыргыз чогаалчы Чингиз Айтматовтун «Хүннүн дурту чүс чылдан узун» деп романына үндезилеп, шиини бижээш, улуг чогаалчыга боду барып ужурашкыш, шиини тыва театрының сценасына тургузар чөпшээрелди алгаш, В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының сце-

Байырлалдың аалчылары.

КОНГАР-ООЛ ОНДАР - 60

Хөөмейим кагбас-ла мен...

Делегейниң он-он чурттарына тыва хөөмей-сыгытты бир янзы онзагай, миллион-миллион кижилерге сонуган чыгы кылдыр бараалгадып чораан Конгар-оол Ондарның дугайында хөй чүүлдерни солун-сеткүүлдерден номчуп, оон дугайында эндерик сюжеттерни делегей четкизи интернеттен мага хандыр көрүп болур. Оларның аразындан аныяк-чалыы Конгар-оолдуң арын-шырайында хүлүмзүрүг чайынналып, бодунуң өөреникчилери-биле:

*Каас-чараш Тывавыстың делгеминге
Каргыраалар, хөөмейлер-даа чаңгыланзын.
Салымныглар өткүр үнү сорук кирип,
Сая чоннуң чүлдү-чүрзэн уяратсын*

деп ырлап олурары эң-не сонуган чыгы болгаш чаптанчыг.

Хөөмей школазы

Россия болгаш Тывага кончуг түрүңгү үе, 1990 чылдарның эгези-дир ийин ол. Уран чүүлге салым-чаяанның уругларның республика школазы ынчан амгы Уран чүүл колледжинин бажыңга сыңмарлажып турган чүве. Ол школага өөренип турган оолдар, уругларга тыва национал хөгжүмнү өөредип турган. А бо сыгыт-хөөмейге өөредир дугайында бодал ынчан кымның-даа сагыжында чок. Ынчан хөөмейжи ат-сураа алгыч апарган Конгар-оол Ондар Республиканың бичии уругларның уран чүүл школазына хөөмейжилерни өөредириниң, харын-даа мырыңай аңгы класты ажыдар идеяны үндүрүп турар деп медээ дыңналы берген. Ол медээ меңээ база сонуган чыгы апаарга, оон дугайында "Шын" солунга, бижири болза, номчукчуларга солун болур дээш, ол идеяны доюлдуруп турар Конгар-оол Ондарга ужуражыр дээш, хөөмейжиге дужуп чадап шаг болган мен. Бир катап душ бооп, Конгар-оол Ондарга кудумчуга таваржы бергеш, оон эгелээшкининиң дугайында солунга бижири дугайында чугаалаарымга:

— Бо херектиң бүдөр-бүтпези билдинмес ийин — дээш, каттырып кагды. — Мени чамдык кижилер хөгжүм башкызы эвес, бот-тывынгыр хөгжүмчү дээр-дирлер. Бир эвес бүдө бээр болза, шүве...

Оон чугаазының хөөнүндөн хөөмейжилер клазын ажыдар эгелээшкин берге херек дээрзин ынчан билген мен. Ынчалза-даа Конгар-оол Ондарның шудургузу, кижилер-биле эпиг-чөптүг чугаалажыры, бодунуң бодалдарын бүзүредип шыдаптары, бир эвес херек болза, шыңгырай бээри бар болгай. 1992 чылда хөөмейжилер клазы Республиканың бичии уругларның уран чүүл школазына ажиттыган, аңаа Конгар-оол Ондар башкылай берген. Хөөмей-сыгытты сайзырадырынга болгаш нептередиринге Конгар-оол Ондарның эң улуг чедишкени, ачы-хавыяазы — хөөмей клазын, бир эвес улам бедик үнелээр болза — хөөмей школазын ажитканы. Өөреникчилери хөөмей-сыгытка хөнүгө бээрге, оларның "Эртин" аас чогаал ансамблин тургускаш, Тываның суурларынга концерттиг аалдап чедип, тыва кижиниң бичизинден-не хөөмейлеп, сыгытты салым-чаяанын бадыткаан. "Эртин" ансамблдиниң концертинин соонда ада-иелер Конгар-оол Ондарга боттарының ажи-төлүнүн

хөөмейлээр, сыгыттырын көргүзүп, мактаашкынның, деткишкенин сөстөрүн дыңнап турганнар. "Эртин" ансамблди тургусканы, "Эртинениң" гастрольдары бичии оолдарның аразындан хөөмей-сыгытка эң-не салым-чаяанныгларны шилип алыр арганы база хөөмей башкызынга берген. Конгар-оол Ондар башкының өөреникчилери амгы үеде Тывада болгаш оон дашкаар алгыч ат-сурагы хөөмейжилер, делегейниң чурттарын кезип, башкызының изин испеп, оон ажил-херзэн уламчылап чоруурлар. Игорь Көшкендей, Бады-Доржу Ондар, Евгений Сарыглар дээш өскөлөр-даа Тываның улустуң хөөмейжизи деп атка төлөтпиг болганнар. Хөөмейжи, сыгытчы салым-чаяанының сайзыраанында, уран чүүлге делегей чергелиг бедиктерге көдүрүлгенинде, ат-алдарга оларның четкенинде башкызы Конгар-оол Борисович Ондарның ачы-хавыяазы дендир улуг деп олар санап чоруурлар.

Валеркадан Конгар-оолче хуулуп...

Хөөмейжи Конгар-оол Ондарның көдээ клубтан делегей сценазынга чедир чогаадыкчы оруу, хууда амыдырал-чурталгазы нарын болгаш белен эвес. Чон караанга көскү, уран чүүлге ийикпе азы өске ажил-херектерге ат-алдарлыг апарган кижилерниң хууда салым-чолунда нарын чүүлдерни, частырыгларны хөйгө чугаалавас, ол кижилер боттары-даа ыыттавас чаңчыл бар болгай. Конгар-оол Ондар ындыг эвес кижиге дээрзин эскерген мен. Чүгле эш-өөрүңгө эвес, масса-лыг информация чепсектеринге бодунуң чуртталгазының чажыт талаларының дугайында ажы-биле чугаалай бээр. Бир катап Конгар-оол Ондар-биле хөөрежип олурар: "Эрткен-барган частырыглар дугайында бүгүдөгө чугаалааш чоор сен, чамдык кижилер белен билир эвес" — дээримге, "Багайын чугаалаарга, бачыды арлыр" деп тыва улустуң үлегер домаа бар ийик чол, акым" — дээш, каттырып каан. Хөөмейжи бистиң аравыстан чоруй баарга, чүү хире ажык сеткилдиг оол болганын бодап чоруур мен.

Бодунуң бичии оолак үезиниң, ат-сывының дугайында аажок солун кылдыр төөгүүр кижиге. Конгар-оол Ондарның авазы база уран чүүлге салым-чаяанның, танцылаар, аныяанда Кызыл хоорайга чурттап, ажилдап чораан. Ынчангаш Конгар-оол кырган-авазы биле кырган-

ачазынга өскөн. Кырган ада-иези малчыннар. Чөөн-Хемчик биле Чаа-Хөл кожууннарның кызыгаарлашкак девискээри Сесерлиг, Ак-Хем ынчаар көжүп-дүжүп чорааннар. Сесерлигге кыштаар, сериин болгаш сүүзүнүг оот-сигенини, соок кара-сугларлыг Адар-Төш, Көгзэн-Булак ынчаар чазаллап, чайлаглап, малын семиртип одарладыр. Ынчангаш бичии Конгар-оол кожа аалдарның оолдар, уруглары-биле мал-маган кадарар, аъттар чарыштырар. Конгар-оолдуң атка ынак, аъттар чарыштарына чүгүрүк аъттарның маңы кандыгыл, мунукчулар аъттарны канчаар мунуп чоруурун кончуг билдилгиг болгаш солун кылдыр тайылбырлаары — оолакшаанда аъттар чарыштырып чораанында.

Кырган-ачазы ону, чүгө-ле ийик, Валерка деп адаар. Маадыр ужудукчу Валерий Чкаловтуң ат-алдары-биле холбаштыр ынчаар адап турган чадавас. Школага өөренир назы-хары кээрге, кырган-ачазы оолунга сээң адың Валерка эвес дээш, "оол" деп сөстүг бир-ле ат чугаалаан. Сентябрь 1-де бирги класска өөренир оолдар-уругларны чыскаагаш, оларның ат-сывын башкылар даңзылап бижи эгелзэн. Байырлыг чыскаалга ындазында-ла девидеп турган бичии оол кырган-ачазының айтып берген адын уттуп алган, сактып чадап тургаш, канчангашла, Конгар-оол деп ашакты көрүп кааш, "Конгар-оол" депкен. Башкылар шак-ла ынчалдыр бижи алганнар. Төрүттүнген хүнүн база Конгар-оол билбес болган. "Ону тодарадыры база бир-ле солун төөгү" — дээш, Конгар-оол аажок каттырар кижиге. Ону ылап чиге айтыр дээш, башкы Конгар-оолдуң кырган-ачазының аалына албан-биле четкен. Ол база чиге билбес болган, "Харлыгга төрүттүнген оол" диген. Конгар-оолдуң чаңгысклассчызы оолдуң авазы: "Мен оглумну декабрь 5-те божаан мен, бо оолду иези бир хонук бурунгаар божаан" — деп чугаалаарга, башкы "Конгар-оол декабрь 4-те төрүттүнген" кылдыр класс журналына демдегледип алган. Валерканың азы Конгар-оолдуң кырган-авазы уруу оглун чазын чылый бергенде, март 29-та божаан деп бодап, оглунуң чамдык документтеринде ол хүнүн бижидип каан. Шак ынчаар документи-лерге Конгар-оол ийи төрүттүнген хүнүн апарган. Конгар-оол Ондар: "Төрүттүнген хүннеримниң кайызын-даа демдегледип каар кижиге мен. Кижиге хөй-ле төрүттүңерге, өөр-өнөр

болур-ла ыйнаан" — деп баштактаныр.

Кырган-ачазы Докпак ирейниң аайы-биле төрүттүнген дугайында херечилелинге оон ат-сывын "Ондар Конгар-оол Докпак" деп бижээнин Конгар-оол Борисович чугаалаар кижиге. А чүгө "Борисович" апарганы база тывызыксыг төөгү де!

Конгар-оол Ондар "тайып ужул, даянып туруп" чораанын база чажырбас кижиге. Бир кижиге болчуп, душ бооп чогушка киришкеш, шииттирип чораан. Хоругдал лагеринге-даа ол хөөмейлеп, сыгыттып, ырлап, хамыкты кайгадып турган. Кады "олурганы" эрлер Конгар-оолга "Сен шаа барып ат-алдарлыг хөөмейжи болур чыгы сен" — деп чугаалаан. Оларның чугаазы ол-ла хевээр бүткен. Хосталып үнүп келгеш, Конгар-оол көдээ клубтарга ажилдап, бот-тывынгыр уран чүүл бөлүктөрүнүн концерттеринге киржип чораан. Улусчу аас чогаалының "Сыгырга" бот-тывынгыр ансамблиниң 1982 чылда концерттеринин бирээзинге Конгар-оол Ондарның хөөмейлээрин, ырлаарын ол шагда республиканың культура сайыдының оралакчызы Валентина Оскал-оол (алдарлыг цирк артисти Владимир Оскал-оолдуң уруу) магадааш, бот-тывынгыр артисти Ленинград хоорайның эстрада уран чүүлүнүн мастер-саязынче "Челээш" бөлүктүн составына өөредип чоруткан. Ол мастерскаяга өөредилге Конгар-оол Ондарның профессионал уран чүүлүн бедиинче көдүрлүрүңгө база бир тепкиш болган. Ынчалза-даа оон төрүмелинден хөөмейжи салым-чаяаны чогаадыкчы ажылының кол ооргазы болган.

Тываның улустуң хөөмейжизи Конгар-оол Ондарның чонунга бүдүрген бир чаагай үүлөзи — Тыва Үндэзин культура төвүн тургусканы, оон өргээзи кылдыр Кызылдың Ленин кудумчузунда дугаары 7 төөгүлүг бажыңны чаартып туттурганы. Тыва национал культураның бо төөгүлүг өргээзинге алдарлыг тыва хөөмейжилер Соруктуг Кыргыстың, Дакпай Оюннуң сыгыт-хөөмейи 100 чыл бурунгаар чаңгыланып турган. Тыва Үндэзин культура төвүнүн чанында тураскаалда Тываның улустуң хөөмейжизи Конгар-оол Ондар дириг олчаан дег, арын-шырайында хүлүмзүрүг чайнай берген турар. Көрүп турарга, "Хөөмейим кагбас-ла мен, хөмгө суккаш, чүктеп аар мен" деп, уярадыр хөөмейлей бээр ышкаш.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

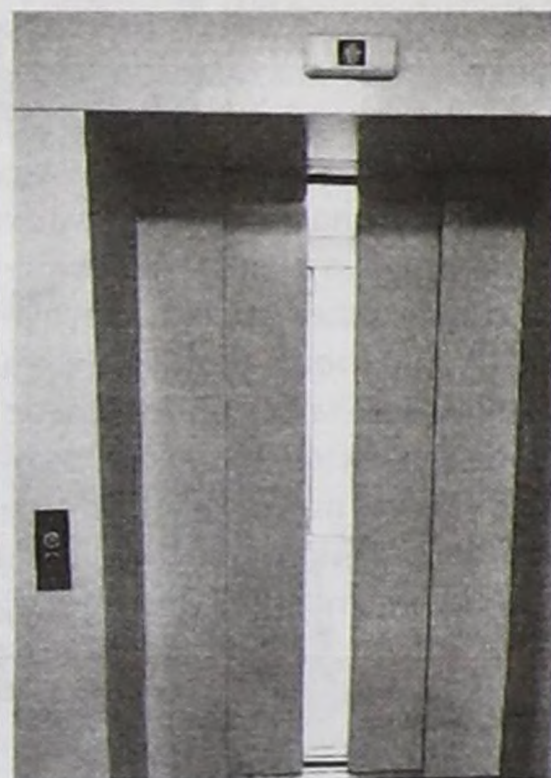
КАДЫК КАМГАЛАЛЫ

Чаа лифтилер-биле солаан

Республиканың үш эмчи албан черинде эргижирзэн лифтилерни чаа үениң технологиязы-биле кылган лифтилер-биле солаан. Ук ажилче 7 сая рубльди чарыгдан.

Чаа лифтилерни Барыин-Хемчиктин төп кожуун эмнел-гезинде, Республиканың онкодиспансеринде база Кызылдың хоорай поликлиникасында салган. Лифтилерни чаартырыңче акша-хөреңгини Москваның болгаш Тываның ийи Чазаның аразында дугуржулгазы эзу-гаар республиканың социал төлөвилелдерин боттанды-рарыңче көрдүнгөн акшадан үндүргөн.

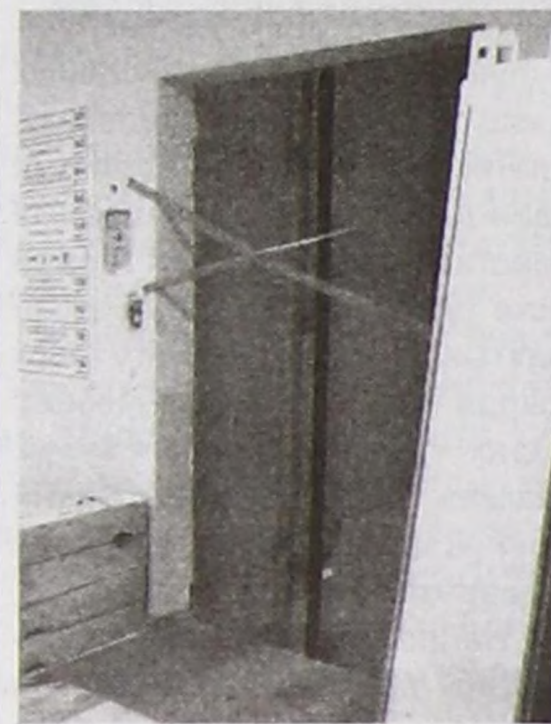
Барыин-Хемчиктин Ак-Довуракта хирургия, бертик-межел база божудулга салбырлары ажилдап турар үш каът эмнелгеде салган. Эрги лифт үр чылдарның дургузунда орта ажилдавааны-биле,

үш каът аразына аргыжары берге байдалдыг аарыг улуска болгаш эмчилерниң боттарынга таарымча чок турган. Ам 600 кг аар деңзини чайлыг ууптар чаа лифт ажилдай бээрге, шупту улуска, бир дугаарында, бедик чада-биле аргыжып шыдавас аарыг улуска эпиг байдал тургустунган.

Кызылдың хоорай поликлиникасында ийи лифтинин бирээзин солаан. Республиканың онкодиспансеринде чаа лифтинин эптеп салыр ажил бо ай төнчүзүндө доостурга, ону дарый ажилгалче кирир.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызы.

ЁЗУ-ЧАҢЧЫЛДАР

Билзекти кедерининг ужур-утказы

Билзек – херээжен-даа, эр-даа кижининг холунуң салааларының аяныг, чараш каасталгазы, кижининг хууда эдилээр эди, салым-чолун өскертип алганының демдээ, а чамдык таварылгада билзек камгалал-сагызын хүлээлгени күүседип чоруур. Билзек эң-не бурунгу каасталгаларның бирээзи деп санаттынып турар: даш чепсек үезинде сөөктөн, даштан, а хүлөр чепсек үезинде (металлдан) алдындан билзектер тыптып келген. Бурунгу делегейининг төөгүзүндө билзек, чүстүк анаа каасталга болурундан аңгыда, кижининг тодаргай социал байдалының демдээ база илередип турган. Ниитизи-биле чугаалаарга, тускай мергежилдиглер, эрге-чагыргада кижилер, хоой-лу ажилдакчылары, ызыгуурлуг өг-бүлелер, дүжүлгеде эргелиглер бөдүүн кижилерден ылгалдыг, тускай болуру-биле, кандыг-бир демдек азы дүрзү ыя баскан тускай тургузуглуг-даа чүстүктөрни, билзектерни кедер, эдилээр чораанын төөгүнүң материалдары бадыткап турар.

Билзек биле чүстүк

Билзек деп сөс тыва дылда ийи утканы илередип турар. Бир дугаар утказы салаага суп алыр кадыг материалдан кылган дээрбек хевирлиг каасталга. "Аккыр өгдө уруг эштиң алдын билзээ болуксаар мен" (К.-Э. Кудажы).

Ийи дугаар утказы дээрге чүвени быжыглаар азы каастаары-биле аңаа кедирер дээрбек. А чүстүк дээрге билзектен хемчээл талазы-биле шала улуг, арын-ныг кезээ төгерик, дөстөк, үш-булуңчук, ромб, дөрт-булуңчук дээш оон-даа өске хевирлерлиг, үнелиг даштар-биле карактап каан-даа болгулаар, салааның каасталгазы. Чүстүк деп термин өске түрк дылдарда база ажылаттынып турар: бурунгу тюрк дылда «jüzük», башкир «йөзек», казах «жүзік», киргиз «жузук, шакек», татар «йөзек». Алтай чоннуң дылында «јестек», кожа чыдар хакас чонда "чүстүк".

Национал музейниң бурунгу түрк даш көжээлер дерзэн

булуңунда VI-VIII вектерге хамааржыр даш көжээниң солагай талакы холунуң улуг эргек салаазында билзек барын көрүп болур бис. Ынчаарга ол үеденне бистиң девискээрге чурттап чораан эр хиндиктиглер билзек, чүстүктү кедип, эдилеп чораан, а ийиде, даш көжээниң салаазында билзээ ону үезинде тергийн ча адыкчызы чораанын база демдегледип болур. Шаанда Тывага кадайлыг-даа эр кижилер, өг-бүлө чок бот оолдар-даа алдын, мөңгүн, хола билзектерни эргек биле айтыр салааларына кедип чораанын, өг-бүлелиг херээжен кижининг каасталгалары маны болгаш шуру даштар-биле шиметтинген, мөңгүн турганын, өгленип турар уруг 4 билзектиг (ийи холунуң ийи-ийи салааларына) кедип чораанын Л.П. Потаповтуң «Тыва чоннуң ажылагыйының дугайында очерктери» деп номунда бижээн. Нарын дарганнарның мөңгүндөн соп, дуңзаалап, өлчей, үнүш хээлерин, үнелиг даштарны карактап кааны билзектерни,

чүстүктөрни музейниң «Мөңгүн. Тываларның ус-шевер уран чүүлү» деп тематиктиг делгелге залындан көрүп болур бис.

Билзекти 3-4 харлыг уругларның уваа-шээжээнге бөдүүн ак демир дээрбек билзекчигешти суп бээринден эгелээр турган. Билзекти ус-дарганнар шаанда чагыг ёзугаар кижининг назы-харын барымдаалап соп, эзилдирип кылып бээр чораан. Шуру карактыг билзек – мөңгүн биле ак демир холуксаазын эзилдиргеш, дээрбектей соккаш, чидиг-кызыл өңүг, эртин дашты карактай кылган болур. Шуру карактыг билзекти 14–16 харлыг уруглар, өгленмээн аныак кыстар эдилеп чораан. Келин кыс өгленип алганының соонда шурулуг билзээн уштааш, арынныг, ооргалыг билзектер, чүстүк-биле солуп алыр чораан.

Чүстүкте сиилбиттинген өлчей удазыны азы кежик хээзинде көзенектери кижининг аал-кода-ны, от чаяакчызы, аас-кежиктиң демдээ, төнчү чок утканы илередип чоруур. Кижининг хей-аьдын база кут-сүнезинин ол тудуп алган чоруур дижир. Чирип каан азы чириктиг билзек кетпес дээр аас-кежиин ол чиринден үне бээр дижир. Чамдык информаторларның дыңнады-биле, салаа хөөп улгады-даа бээр, бичиилей-даа бээр, аңаа эптей бичииледип, улгаттырып турар кылдыр чирип каар деп тайылбырлаарлар.

Дүгдээшкенин демдээ

Дүгдээшкени билзээ 5000 чыл бурунгаар Бурунгу Египетке тывылган деп чүүлү төөгү материалдарында бижип турар. Кыс кижир эр кижиге хамааржыр деп чүүлү демдеглээр-биле база ынакшылының демдээ көргүзүп, солагай талакы холдун дөрткү салаазына дүгдээшкени билзээн кетчир деп чаңчыл база-ла Бурунгу Египетке тывылган. Бурунгу чаңчыл ёзугаар, дүгдээшкени билзээн ужулбазы күзенчиг. Ону чүгле уштур ужурга таварышса, уштуп болур. Дүгдээшкени билзээн кайы хамаанчок уштурга, өгнүң херээжен ээзи аарып азы салым-чолга улуг согулга таваржып болур деп санап турар. Уштунган дүгдээшкени билзээ, хуулгаазын шынарын азы өг-бүлениң аас-кежининг камгал сагызынын чидирип болур деп бодал бар. Бир эвес херээжен кижир дүгдээшкени билзээниң кырындан база бир каасталга билзекти кедип алырга, ынчан ол херээжен кижир өг-бүлезининг харылзааларын камнап, үнелеп чорууру болур.

Амгы үеде аныяктар куда-зын кайгамчык чараш кылдыр байырлаарлар. Кыстың талазындан оолга белек кылдыр алдын чүстүк (перстень) кедирер ёзу-чаңчыл база тыптып келген. Аныяктарның ийи салаазына дүгдээшкенин билзээ-даа,

чүстүү-даа чайынналып, каастап чорза-даа, элээн үе эрткенде, чээли төлээр дээш ийикпе азы аргажок акша херегей бергенде, ломбардка дужааптар, оон уштуп шыдавайн баар таварылгалар база бары чажыт эвес.

Өг-бүлениң кайы-бирээзи чок болган таварылгада чаас-каан арткан кижир, аргалыг болза, дүгдээшкени билзээн кедип чорбас болза эки, ук билзектен өске кандыг-бир каасталганы кылыпса, ажырбас. Дүгдээшкени билзээ-биле, аргалыг болза, дуу оранче чок болган кижини үдевели чогулгалыг. А кайы-бирээзининг билзээ чиде берген таварылгада, иелээн баргаш, дагын база ийи чаа дүгдээшкени билзээн садып алыр болза, артык эвес.

Кайы салаага кедерил?

Билзекти ийи холдун кайы салаазына кедери, эдилээр ужур-уткалыг, тускай хүлээлгелерлиг болур. Холдун шыыгларын тодарадып номчуур (чурагачы) кижининг сүмелеп турары-биле, бир эвес сен кандыг-бир адырга чедишкени кедип алыр деп бо-даар болзунза, чогуур салаага билзекти кетсе эки деп турар. А психологтарның демдегледип турары-биле алырга, тодаргай салаага кеттинген билзек, чүстүк ээзининг кандыг-бир чүүлге туралы, чаңчылдыын, оң аажы-чаңының янзыларын чугаалап болур деп турар. Бичежек билзектер кедеринге ынактар дээрге-ле оожум, сагыш-сеткили турум, көскүлөң чорукка ынак эвестер деп чугаалап турар, а улуг, дөстөк билзектер кедеринге ынактар дээрге-ле билдингир, көскү болурунче чүткүлдүг, бо-даарга, оларга кичээнге четпейн турар-даа ышкаш, сагыш-сеткили хайныккан, долгандыр бүгү чүүлү билип алырынга чүткүлдүг, удуртукчу шынар оларда бар. Солагай талакы улуг эргекке күштүг, турум, зрешудургу, бодунга бүзүрелдиг, чамдык таварылгаларда изиглени бээр, каас-коя херээжен улус билзекти кедеринге ынак. Айтыр-салаазына билзекти удуртукчу, сайгарлыкчы, бодунга бүзүрелдиг, күштүг херээжен кижилер кедер. Ортаа салаага оожум, эп-найыралга ынак, каас-коя кыстар кедеринге ынак. Төрөл аймактың салгалдан салгалче дамчыдып чоруур билзээн маңаа кири сугар, боттарының күзел-сорулгаларына бүзүрээр, бодунуң шын чоруун шынзыдып шыдаар херээжен улус кедер. Дөрткү салаага эки чүүлге бүзүрээр, бодун туттунуп билир, чараш, бүдүштүг аажы-чаңыг, аян-чорук чоруурунга ынак херээжен улус билзекти сугар. Бичии салаага эп-найыралга ынак, ылчың-кыссыг, онзагай, берге аажы-чаңыг, адаанныг-хандыкшылдыг оюннар ойнарынга ынактар кедер. А оң талакы холдун улуг эргээнге

удуртукчу, дидим, чүткүлдүг, идепкейлиг, шупту чүүлдүг төвүнге болурунга ынактар кедерлер. Өскелерниң саналоналын тооксава, өскелерни айтып удуртуурунга ынактар, чуртталгага быжыг туруштуг кижилер болур. Айтыр-салаага каасталганы кедеринге ынактар дээрге бодамчалыг, бурунгаар көрүштүг, тиилелгеже, албан-дужаалче чүткүлдүг, ажилгыр, күзел-соруктуг кижилер кедип алыр. Кайы-даа холдун ортаа-кы салаазына билзек, чүстүк кедери эптиг. Ортаа-мерген салаага тускай салым-чаяанныг, бүзүрелдиг, боттарының чаражын билир херээжен кижилер кедер. Бичии-мөөмейге билзек кедеринге ынактар дээрге тускай кижилер – хөгжүмчүлөр, артистер, чурукчуларның салаазына көрүп болур бис. Аңаа кеттинген билзек ээзинге чедишкенин хара-тудар, акша доктаадыр деп санаттынар.

Кандыг металлдан кылдынган чүстүк, билзекти кетсе чогуурул? Мөңгүн – ак өңге чүүлдешкек, ол арыг-чымчак сеткилдинг демдээ, херээжен кижининг куду-сүлдезининг күжү сиңген металл. «Ашакка баар уругга мөңгүн чүстүктү ада-иези шевер дарган кижиге кылдыртып бээр турган. Мөңгүн чүстүктүг уруг иштеп бергеш, чиик адак божуур дижир». (Донгак Бары-каан Хуралбайевна чугаалаан, 1898–1975 чылдарда чурттап чораан. 1954 чылдың октябрь 5-те дыңнап бижээн. Чөөн-Хемчик кожуунуң Хөндөргей сууру). "Алдынны аар дижир. Алдын күштүг улустунг металл. А честен каасталга кедерге, эм-дом шынарлыг. Чес изиг тыныштыг дижир. Дарганнар честен билектээш кылып чораан. Чес билектээштиг кижиге куяң аарыг дегбес дээр. Чес билектээштиг кижир кызаңнаашкын болуп турда даштыгаар үнмес, бажынче чаңнык дүжүптер дээр". (Баир Алексей Ширинмеевич чугаалаан, 1904–1985 чылдарда чурттап чораан. Сүт-Хөлдүн Алдыы-Ишкин чурттуг, 1967 чылдың ноябрь 17-де дыңнап бижээн. Кызыл хоорай. Тыва музей). Билзекке хамаарыштыр чамдык ужурларны билзе чогуур, аргалыг болза, өске кижир билзээ кетпезе эки, ында кижининг эки-багай энергиязы сиңген болур, өске кижиге салааже билзек кедирбесе эки, айда ийи-чаңгыс-даа болза, аштап арыглап турза чогуур. Тыва херээжен улус өлчей хээзин азы кежик хээзин сиилбээн, мөңгүндөн билзекти кедип чорза, артык эвес.

**Салааңарда сарыг чүстүк,
Салааң өйүп туру-ла бе?
Сагыжыңда арткан эжиң,
Сакпааң өйүп туру-ла бе?**

Долаана БУРБУЖЕП,
Тыва Национал музейниң
ажылдакчызы.

"ШЫННЫҢ" почтазындан

Эрги-Хөлде казанактар ээзин манаан ышкаш боорга...

Эрги Чаа-Хөл суурну өскээр көжүргенинен бээр 35 чылынга тураскаадып, бичии сактышкыным бижидим.

Суглар, хемнер шааладыр чаржып бадып, шынаа оот-көгү-биле каастай үнүп келир үеде, Саян-Шушенскиниң шыгжамыр суунуң адаанче кирген суурувус — эрги Чаа-Хөл суурнуң сактышкынын демдегеп эрттирениң дугайында чон ортузунга хуралдап чугаалашканын дыңнааш, аажок хей-аадым көдүрлүп, өөрүп олурдум.

Эрги Чаа-Хөл суурнуң девискээринде шаандагы үеңиң херечизи болур базырыктар, даш көжээлер болгаш канчаар-даа аажок улуг үнелиг Авыда бурганывыс база ырак эвесте турар. Эрги суурувусту долгандыр турар дириг бойдузу биез хевээр турганы дег көстүп келир. Суурувустуң сактышкыны оң мурнунда, 2019 чылда, база кончуг эки организастыг, солун эрткенин сактып келдим. Суг шыгжамыры бодунуң орнунче тыртылып кире бээр үеде, барык апрель-май айларда, Бурган-Даанга четкеш, оон улаштыр көстүп чыдар чазалгы орукка кирип алгаш, суг долуп турган шынааны кежилдир эрте халды бээрге, шагда Эрги Чаа-Хөл, Чаа Чаа-Хөл, Булуң-Терек, Ак-Туруг, Арыг-Үзүү, Эрги Шагаан-Арыг аразынга чоруп турган автобус машина-балгат аргыжар сайлыг орук көстүп келир. Ырактан-на көөрге, суурну долгандыр дистинчип ушкан куштарның эткен үннери дыңналыр, кажанда-даа уттундурбас, адыш оюу дег черде чаттыла берген эргим өскөн суурум бо-ла болгай.

Кажан суур бодунуң орнун ээлеп турар үеде көөрге, эрги көвүрүг адаанда агып бадып чыдар септе бичии байлаңнары

безин биезги бичии үелерни сагындырар болду. Кенен сеткил-биле бо шыгжамырдан келген далай суу дедир бээр агып келбес болган болза, дээн хөөннер башка дойлуп келир.

Суурже кирип келирге, бир дугаарында, автобус доктаамы, "Дорожный" сады болгаш чоогунда турар школаның орнунда арткан ханаларының ыяштарын эскерип болур. Улуг кожуун төвү турган суурнуң улуг чөмөннелге чери көскү черни ээлеп чораанна болгай. Ооң шалазынга чаткан ак-кызыл плиткалары суг адаанга хөй чылдарда чытканындан оондакталып тоглап калган чораан. Оң талазынче кудулдур мээң өскөн бажыымның орну, кудуунуң орну, черле чуртталгавыстың кол өзээ чораан суугум орнун аштааш, чөмүм дээжизин салыр чаңчылдыг мен. Орук кежилдир кожам болгаш чашкы шаамдан-на чарылбас эжим Аяна Седип бажыының орнунда олуруп алган ыткыр хөөрээр, удур-дедир хөөрежип шаг-ла боор бис.

Чээрби чүс чылдың алдан ажыг чылдарында ачамның

ажылдап турганы черинден берген бажыының баштайгы ээлериңиң казып кылганы ийи ногаа шыгжаар шыгжамыры ол-ла хевээр көк аразындан көстүп чыдар болду.

Бо сактышкынын бижип ора, көңгүс бичии турумда, школа-даа назыны четпейн турган үемде, кожа-хелбээ ада-ием-биле үнчүп-киржи, аралажып эдержип чораан кожавыс Евдокия Бузова деп кырган-авайны чайгаар сакты хонуп келдим. Тозан ажыг чылдарда эрги суурумдан көжүп чорупкаш, Үстүү-Усинск суурга чурттап турувуста ол кырган-ававыс бистиң чурттап турар черивисти төрелдеринден айтырып алгаш, бистиң-биле тозан чылдар төнчүзүңге чедир харылзажып, чагаалажып чораан. Чээрби чүс чылдарның 20-30 чылдарында үжүк-бижикке өөренип алыры белен эвес турганындан бижири шала чегей-даа бол, чагаа хавын өске кижиге бижидип алыр-дыр мен деп бижээнин номчааш, дыка кээргээр турган мен.

Бис суурувустан дыка орай көжүп үнгөн бис. 1985 чылдың

барык май турган. Авам, ачам Чаа Чаа-Хөл суурже ажылдааш, оон дыштаныр хуннерде катый чанар турган бис. Кажан чоннуң көжери төнүп турда, көңгүс эвээш бажың арткан. Суур шуут ээнзиреп калган, свет шагда-ла чок. Авам эвээш-бичии каш эт-севин чаңгыс черде чыып белеткеп алган олурар чүве. Кежээ бажыңдан үнүп келирге, ында-мында ыттар ээргизи дыңналыр, бир-ле каржы-дошкун чылдар сагындырар. Ырак эвесте кудумчуда сарыг илчир-белиг трактор бажың орнун, орай кежээ-даа дивейн, бөле үстүргеш, өрттедип турар дүлгээзиниң чылдар турган.

Салгалдар солчуп, 35 чыл эртсе-даа, эрги суурувусту сактып бодап олурарга, кижичайгаар уян хөөннерге алзы бээр. "Өлден артар, өрттен артпас" дигени-ле шын. Ында-хаа-даа бол, барып чедип, сактышкынын кылып, суурувус орнунга дыштанып, оюнтоглаага киржип алыр аргалыг болганыныска өөрүүр-дүр мен.

**Эрги-Хөлде казанактар
Ээзин манаан ышкаш
боорга,**

**Бажыымның
орнун-даа бол,
Барып көөрүн
бодай бээр мен.
Елена ЧАТБАЛ.**

Частың башкы айында...

Национал төлөвилелдерни чогаатканының кол уткасы — чоннуң амыдырал байдалын экижидери. Бо чоокку чартык чыл иштинде республикада чоннуң амыдырал-чуртталгазында дыка хөй чаартылгалар болду. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның удуртулгасы-биле хөй чаа тудуглар, көвүрүглер, оруктар чаарттынып, туттунуп, септеттиниң турарына чурттакчы чон өөрүвес аргажок. Ооң аразында бистиң Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Аксы суурда чаа Культура бажыңы кыска үеде туттунду.

Чаа культура одаа суурнуң омур-хевирин чаартып, чурттакчыларга канчаар-даа аажок өөрүшкүнү сөңнеди. Уруг-дарыг делгем, чырык, чылыг Культура бажыңына солун мөөрейлер, оюн-тоглааны идекпейли-биле эрттирип эгелзэн.

Чоокта чаа школачылар аразына дыка солун мөөрей көргүзүг болган. Школаның директору Ш.Э. Тюлюш баштаан башкылар коллективи ол мөөрейни бедик деңгелге организастап эрттирдилер. Культура ажылдакчылары мөөрей эрттирер сценаны ыяк белеткеп, чырыын, аялгасын хынап, эдип, таарыштырып берген. Ылаңгыя республикада билдингир бөлүктөргө бирээзи «Сүлдө» бөлүү ыры-хөгжүмү-биле мөөрейни каастаан.

Киржикчилер шупту аңгы-аңгы өңнерлиг тыва хептерлиг, чараштары-даа кедергей.

«Почему я?» деп мөөрейге уруглар спорт болгаш хөгжүмгө салым-чаяаннын көргүскеннер. «Авангард» номинациязына уруглар ада-иелери-биле кызымаан, тывынгырын бадыткааннар. Кандыг-ла-бир

материал-биле хепти чогаадып көргүзүргө, көрүкчүлөр адыш часкаашкыннары-биле уругларны деткип, уткааннар. Ында поролондан, марлядан, саазындан, картондан-даа костюмнар болгаш идиктер бар, дыка чаптанчыг, эр хейлер.

Улуг класс өөреникчилери гитарага үдөдип ырладылар. «Восточная сказка» аялгасына бичии класстың уруглары, оолдары ээлгир шимчээшкыннерлиг самнаан. Кежик Оюн биле Орхидея Ооржак «Көк аржылыч-гыш» деп ырының аялгасына, шериг хептерлиг, «Байырла-жышкын» деп вальсты чараш кылдыр күүсетти.

Дөрткү «Дефиле» номинациязына чараш хептерлиг уруглар сценага көрүкчүлөри магадаткан. Оолдар-уругларның идик-хевиниң чаражын, ылаңгыя тыва хептери өң-баазын, артистерден дудак чок.

Дараазында номинация-

да уруглар угаан-билиин шенешкен. Долгандыр турар бойдус, дириг амытаннар, хоорай, суурлар, кудумчулар аттарын тып, билиин хынап, мөөрейлешкен.

Ыры мөөрейинге Сухбат Агбаан чараш ыры «Смуглянканы» күүсетти. Дидим болгаш дыңналгыр ырлаан болза, оондаа чараш турган ийик.

Мөөрейниң түңнелинде дээди шаңнал — «Мисс школы» атты Орхидея Ооржакка, а «Мистер школы» атты Кежик Оюнга тывыскан. Чаңгыс-даа киржикчи шаңнал чок артпаан, шуптузунга хүндүлел бижиктер, суй белектерни сөңнээн.

Частың башкы айында чаа культура өргээзинге болган мөөрей көрүкчүлөргө белек болган.

**Анна СЫРГА,
күш-ажылдың хоочуну.
Дерзиг-Аксы суур.**

Хоочуннарга ушкажыптайн

«Шын» солуннуң марттың сөөлгү үндүрүлгелеринде хоочун бижикчилеривис Александр Ооржак, Чамыяң Ондар оларның чаңгыс уткалыг үнгөн материалдарына хамаарыштыр мен база деткип бижиптейн деп бодай бердим.

Тываның улустуң чогаалчызы, РФ-тиң үлетпүрүнүң эң улуг назылыг альпинист рекордсмени Ховалыг Маадыр-оол Бартыштаановичиниң бо чылдың апрель 30-де таптыг-ла 75 харлаан юбилейи. Ол аныяк назынында комсомолчу путевка-биле Ак-Довурактың даг-дүгү комбинадынга экскаваторщиктеп ажылдааш, улуг бүдүрүлгө черинге профэвилеп чөвүлелиниң даргазынга чедир депшип ажылдаан.

Маадыр-оол Ховалыг күш-ажылга дадыккан, спортка сонуургалдыг кижичайгаар тыва хүреш, мячилиг хөккееге. Ооң кады төрээндүмалары Михаил тыва хүрешке ТР-ниң Начын мөгези (аравыста чок), Малжей хоккеист дээрзин билдир мен. Маадыр-оол Ховалыг альпинизмге, туризмге, аңнаарына улуг назылааже чедир доңажып келген. Чеден харлааш, Кызыл хоорайның тос каат бажыңнарын хакас эжи-биле узун хендирлер дузазы-биле багылып алгаш, бедик бажыңнарның кырындан адаанга чедир чылыглап септелге ажылдарын кылып турган.

Бир катап ажылдап турда, эжиниң хендири чештингеш, харын-даа каат бажыңның ортузунга турупкан деп айылдыг таварылганы чугаалаар кижичайгаар. Чаяан бооп, харылзажыпкаш, ол айылдан чайлааны база бар. Маадыр-оол Ховалыг 72 харлыында Россияның рекордсмени деп бедик атты алгаш, Гиннесстиң номунга тыва кижичайгаар бижиткен. Делегейниң диптериниң эң-не бедиктерин үнгөн кижичайгаар ол. Чамдык бедиктерге үнериниң бергезин, айылдыын сактып чугаалап олурганын дыңнаан мен. Чамдык бедиктерниң соогу 73 чедип турарын чугаалады.

Ооң номнарын номчааш, шупту төөгүнү сактып бижээнин кижичайгаар. Шаандагы тыва хүрештиң чурумун эгидериниң дугайында «Шын» солунга үнгөн «Хайнак хүреш» деп материалын уламчылап, чырыдарын күзеп тургаш, хенертен аарый бергени хомуданчыг. Ындыг-даа болза, ол аарыгы тиилеп үнгөш, бодаалдарын, күзелдерин боттандырар-ла болзунам, өршээ!

Маадыр-оол Бартыштаановичиниң ажыл-чорудулганын бүгү талазы-биле өөренип көргөш, Спорт болгаш Күш-ажыл яамылары, туризм, альпинизм организациялары, Хоочуннар чөвүлели боттутг дузаны көргүзө бээринге бүзүредим.

Бодум хуумда бодалым, бир-тээ Гиннеске кирген тыва кижичайгаар, Маадыр-оол Ховалыгга Тыва Республиканың күш-ажылдың маадыры деп атты тывысса кандыгыл?

**Макар ДОНГАК,
күш-ажылдың болгаш
спорттун хоочуну.**

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

«Сайыт кызы» чүге сайыт кызы болбааныл?

Тыва проза жанрының хе-рээжен төлээлекчилери Ека-терина Танова, Зоя Байсало-ва, Анна Ламажаа, Зоя Донгак, Лидия Иргит, Мария Күжүгет, Лидия Ооржак, Саяна Өндүр, Зинаида Серен-Чимит, Ульяна Монгуш, Хемермаа Сайзан-оол оларның ук жанрга ажилдап келгениниң соон дарый бо удаада ол авторларның ном саңынга база бир калбак чо-гаал ному немешкен. Раиса Ондаровна «Сайыт кызы» (2021 ч.) деп номунда «Ынакшылдың човулаңы» деп тоожу, алды чечен чугаа база «Даштыкы чурттарже аян-чоруктар» деп орук демдеглелдери кирип турар.

Раиса Ончатпановна Он-даровна ады тыва номчукчуларга ындыг-ла билдингир эвес бол, ооң бижээн чогаалдары «Улуг-Хем» альманагына, «Мөңгүн ужукка» парлаттынып келген. Оон аңгыда, республика солун-нары «Шын», «Тувинская правда» база «Башкы» сеткүүлүнге ажил-агый, амыдырал дуга-йында демдеглелдери, медээ-лери чырыттынып турган. Ол Бай-Тайга кожунунун Бай-Тал суурунга төрүттүнген. Аңаа ортумак школаны 1972 чылда дооскаш, уран чүүл училище-зин, оон улаштыр Кызылдың педагогика институтунга 1985 чылда башкы мергежилин чедип, дипломну алган. Бүгү амыдыра-лын башкы ажылы-биле холбап, чонунуң ажы-төлүн эртем-билигге чедирип чоруур. Раиса Ончат-пановна – күш-ажылдың хоо-чуну, Россия Федерациязының улус өөредилгезинин тергил-ни, Тыва Республиканың улус өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы, дээди кате-горияның социал педагогу, Рос-сия Федерациязының Журна-листтер база Тываның Чогаал-чылар эвилелдеринин кежигүнү.

«Ынакшылдың човулаңы» деп тоожуда

Автор «Ынакшылдың чо-вулаңы» деп тоожун он бир эгеге база эпилогка чарган. Ынчаар эгелерге үлөп алганы эпиг болган бе деп айтырыгга номчукчунуң бодалы эргежок чу-гула. Чогаал калбак номчукчуга четкени база улуг айтырыгның бирээзи, чүге дизе ном чүгле 100 экземпляр кылдыр үнген.

Тоожунуң эгезинге автор эпиграф кылдыр Ф. Энгельстин «Ынакшыл, хүндүлөжишкин чок болгандар, чарлып алганы дээр, оларның боттарынга-даа, ниитилелге-даа буян болур» деп сөстөрүн кириген. Эпи-граф бүдүн чогаалдың уткасын сиңирип ап болурун номчукчула-рывыска баш удур сагындырып алылыңар.

Сюжеттин тургузуунга кол нуруузуңда кирип турар маа-дырларга башкы Чодураа Он-даровнаны, ооң өөнүң ээзи Аликти, өөреникчи (сөөлүндө шагдаа апаар) Семенну база Чодурааның оглу Шолбанны хамаарыштырып болур. А ий-ги чергениң маадырларынга Чодураа Ондаровнаның ада-иези база хамаары бээр. Түр маадырларга Чодурааның кино-театрга кады келгени кыс эжи база Аликтиң эжи Маадырны, Аликтиң кады арагалаар ка-дай-кызын, оор херекке кирип

турар улгады берген эр кижини, оон аңгыда, сюжетке кезек када көстү кааптар маадырларга почтафон угбайны база шу-ваганчы кадайны адап болур.

Ном калбак номчукчуга чет-пээнин база тоожунуң улуг эве-зин барымдаалааш, ооң сюже-дин эгелер аайы-биле чүгүртү көрүп көрээлиңер.

Тоожунуң эгелеринде

Бирги эгед аныяктарның кинога танышканын база Чоду-раа, Аликтиң омур-хевирлерин чураран. Ийги эгед 20 харлыг Чодураа Аликти ада-иезинге таныштырар, ооң иштиг-сааттыг болганын ада-иези билип каар. Оглу Шолбанның төрүттүнгени, улаштыр Чодурааның инсти-тудун доозуп алыры база-ла бо эгед бижиттинген. Чоду-раа суурунга тыва дыл баш-кызы, а Аликтиң совхозтуң чолаа-чызы апаарын ийги эгеден билип алыр бис. Беш чыл чедир чурттап чорда, Аликтиң аажы-чаңы өскерилгенин, арагалаар апарганын база Чодурааның бодунуң амыдыралыңа час-тырыг кылганын медеп билип, чааскаанзыралдың оруунче кир-генин ук эгед чураран.

Үшкү эгед башкы Чодураа Ондаровна бодунуң доозукчу клазыңа чогаадыг бижидерге, өөреникчи Семеннуң ат-сыы чок кыдыраашты дужаапкаш, ында «Келир үеже мээң көрүжүм, бодамым, базым – чүгле СИ-ЛЕРДЕ!» деп бижип каанындан, сюжеттин база бир иттиригилг кезээ ажиттынар.

Дөрткү эгед школага өөре-никчилерниң танцы-сам кезээзи болганын, аңаа башкызы Чоду-раа Ондаровна-биле Семеннуң кады танцылаан, бажыңынче үдээнин делгередир бижээн. Ол-ла эгед Аликтиң арага-лап-дарылап турарын база ав-тор демдеглеп турар. Бир хүн башкызының айбызы-биле Се-мен ооң бичии оглу бажыңынга чедирип, таныжып алганын, баш-кызы биле өөреникчи Семеннуң ол кезээ чугаалашканы бешки эгед бижиттинген. Аликтиң эзирик бак чоруу уламчылавы-шаан.

Алдыгы эге Семеннуң омур-хевирин чураран база ооң он сес хар чедип, шериг чоруурунга бел-леткенип турары-биле эгелээр. Доозукчу кезээ. Башкызының билдинмес чылдагаан-биле эр-тежик бажыңынче чана бергени Семенну бо эгед элдепсинди-рер. Оон аңгыда, алдыгы эгед чөрүлдээниң кол чылдагааны доңнаттынып, дамчыр чугааны Аликтиң кады арагалаар кадай-кызының ооң кулаанга чедирге-ни-биле база Аликтиң кадайын эттээни-биле бо эге доостур. Семеннуң шеригже үделге-зи база ооң башкызынга бижээн са-гыш-сеткилин илереткен чагаа-зын дамчытканын чедиги эгед көргүскен. Шеригден чагааны Чодураа Ондаровнаның онза дүвүрел-биле манап, номчуп ту-рарын база-ла бо эгеден билип алыр бис.

Сески эгед Чодураа Ондар-овна, Аликтиң база оларның чеди харлыг бирги классчы оглу бажыңынга турда, Семеннуң шеригден чедип келгенин би-жээн. Оларның кады шайлап, Семеннуң Чодураа Ондаровнага база бичии оглу Шолбанга бе-

лектерин сунуп турда, Аликтиң чалатпаан аалчызынга өөрүшкү чок болганын медеп билгени. Семен чорупкан соонда, Али-ам-на таптыг чурттаар деп бо-данып, аашкыңанын ук эгед автор илереткен.

Семеннуң шеригден хала-жып келгениниң соонда, Чоду-раа Ондаровнаның сагыш-сет-килиниң ийи аңгы апарганының дугайында тоску эгеден билип алыр бис. Аликтиң кезек када кижизиг апарганы, Семеннуң шагдаалай бергени, Аликтиң катап арагалап, оор-сук кылга-ны, шагдаа Семеннуң оорларны тутканы, шуваганчыга инээн эгиткенин база-ла ол-ла эгед көргүстүнген.

Аликтиң оор-сук кылганының соонда, Семен башкызының бажыңынга чедип, ооң үүлгеткен херээниң дугайын чугаалааны онгу эгеден билдинер. Чодураа Ондаровна оглу алгаш, авазы сугже чоруй баарга, аңаа Семен ужуражып чедер бээр. Башкының ада-иези Семеннуң келгенинге таарзынмаан, харын-даа өг-бүлө аразында чөрүлдээлиг эпчок байдалдың тургустунуп келге-нинге ооң ачазы Семенну буруу-дадып турар. Семен чоруптар.

Он бирги эгед Аликтиң шагдаа черинден үнүп келгеш, каты, кат-иезинге чедер бергенин көргүзүп турар. Чодураа Ондар-овна чанарындан ойталаар, ооң ужуң Аликти кадайын эттеп, аңаа кемдээшкенин чедиргенинден Чодураа эмчиже кире бээр. Каш хонганда Аликти катап база каты, кат-иезиниң бажыңынга чедип, оларга чөңгээлөп ту-рар. Каты-биле чогушканының түңнелинде, оларның аразынче оглу Шолбанның киргенинден, Аликтиң огуң душ бооп бижектеп-тер. Чаш оолдуң өлгени-биле ук эге аар, караңгы өң-биле доостур. Ол бүгү болган байдал-дары Чодураа Ондаровнаның эмчиде бергедеп чыдарындан билбези-биле тоожу ынчаар доостур.

Эпилогта бичии Шолбанның чевээнде Семеннуң чедер бер-геш, мөңгези-биле удаан чаш оолга, ооң авазыңа кайы хире чоок хамаарылгалыг чораанын, оларның мурнунга база буруулуг мен деп чүвени медеп ораын автор илереткен.

Далаш чоруктуң шынары багай

Сюжеттин хөгжүлдэзин чо-рудуп тура, тоожунуң авторуң болушкуннарны каш домак-биле далаш көргүзүп турарын, ылаңгыя ийги эгед иле көсү апарганын номчукчу эскерген боор. Орус чоннуң бөдүүн чугаа-зы-биле алыр болза, «Европаны даалыктадып эрте бергени»-биле дөмей. Чижек кылдыр ийги эгеден дөрт абзацтан ону хайгаарап көрээлиңер: «Ка-жан Чодураа Аликти эдиртип алгаш, таныштырып кээрге, ада-ие ону чылыг-чымчак уткуп, боттарының оглу дег хүлээп алганнар. Күдээ болур оол мөге-шырак-даа, чугаакыр-даа кижиги болган. Уруунуң удавас ава болурун ада-ие билип кааннар.

Шынап-ла, чаңгыс уруу оол уруг божуптарга, кырган ада-иезиниң өөрүшкүзү-даа кедер-гей. Уруун институт доозуп алы-рын бодап, бичии чаш Шолбанны азырап артып калганнар.

Чаш оол шак-шагы-биле өзүп доругуп орган. Өссе-өссе, чугаа-сооду үнүп, кылаштай бергеш, кырган ада-иезин «авай, ачай» деп, төрөөн ада-иезиниң аттарын адаар чаптанчыг кижиги болган.

Чодураа институтун доозуп-тарга, ада-ие, дөргүл-төрөл аныяктарның кудазын эрттир-генер. Белек-селек, алгыш-йө-рээл арбын, хөй болган» (ар. 8).

Чаңгыс бо чижектен безин көөр болза, каш чылдың болууш-куннарын, ооң-биле холбашкан омур-хевирлерниң чурлушкунун, сюжеттин дес-дараалашкак чорудуун автор далашканын-дан «чечек баштаан өшкү» дег ажа халып, эреңгейлеп каапка-ны илдең. Ооң хараазы-биле чогаалдың уран-чечени база оранчок аскай берген.

Омур-хевирлерниң чурлушкуну

Ам омур-хевирлерни чуруп турарын көрүп көрээлиңер: «Аликтиң даштыкы хевир-көрүжү, шынап-ла, хоомай эвес оол болган. «Турза – узун, тутса – мөге» деп чугаалап болур, спортчу хевир-сынның, хүнге дадыккан кара-хүрөң шырайлыг, улуг чараш карактарлыг, оозу арта хып турар дег, оттары чай-нап чоруур, бажының дүгү дас кара, хүлүмзүрүп, каттыра каап-тарга, ооң туң дег акдиштери ону улам чараш, аян кирип турар. Ол бодунуң даштыкы аян-шин-чизи-биле кандыг-даа кыстарны бодунче сорунза дег тыртыптар, бир онзагай көрүштү эрлерниң бирээзи. Ол чүгле бодунуң даш-тыкы чаражы-биле эвес, оран-эрес, өде-чара, чечен-мерген чугаа-сооткуру-биле база таң-цы-самга, ыр-шоорга, спорт-ка сундулуу-биле онзаланып, өскелерден ылгалып турган» (ар. 6-7).

Ийе, харын, үстүнде Аликтиң омур-хевирин чураран одуруг-ларны чаңгыс эвес удаа тыва чогаалдардан номчаанывысты база маңаа демдеглээш-даа канчаар. Тапталып, ылчырап каан одуруглар деп ынчалдыр-ла билдингир. Кайгамчык чүүл чүл дизе, көңүс чаа-ла кино-театрга бир-ле дугаар таныжып алган оолдун даштыкы омур-хевирин тоожунуң кол маады-ры Чодурааның сактып билип алганы ындыг болган болза, «ол чүгле бодунуң даштыкы чаражы-биле эвес, оран-эрес өде-чара, чечен-мерген, чугаа-сооткуру-биле база таңцы-самга, ыр-шоорга, спортка сундулуу-биле онзаланып, өскелерден ылгалып турган» деп одуруглар Аликти шагда-ла таныыр-билер кылдыр дамчытканы элдеп. Бо бүгү база авторуң чогаалын тургузуп тура, катап эглип, омур-хевир-лерни хоюглаваанындан, тоом-ча чок, кичээңгей албаанындан үнүп келгени билдингир.

Аликтиң даштыкы омур-хе-виринге деңзээрге, Чодурааның омур-хевирин автор арай тыртым чураран: «Чодураа ада-иезиниң чаңгыс кызы. «Чодураа дег ка-рактарлыг, чойган дег сынныг» деп тыва улустуң чугаалажыры ышкыш, борбак кара карактар-лыг, чараш ак шырайлыг уруг ортумак школаны 16 харлыында доозупкаш, улаштыр башкы институтунче кирип алган. Ол кара чаңгыс өссе-даа, өскелерге дөмейлешпес тура-соруктуг, биче секилдиг, улугну улуг, би-чиини бичии деп ылгап билер, турамык сеткил чок, халымак эвес, шын езу-чурумга кижизиттинген... Авазының ол ше-вер салым-чаяанын уруу база дөзөп, ине, хендир тудуп ал-гаш, дааранырының яңзы-бүрү аргаларын авазындан көрүп

өөренип алган... Чодураа хөй чүве чугаалавас, пөрүксүмээр, оожум чаңгыс кыс...» (ар. 7-8). Бир-бир номчуп олурарга, класс башкызының өөреникчиге харак-теристика бижип олурары-даа сагышка кирер. Азы авторнуң башкы мергежили бо чогаалды тургузуп турда, шаптык болганы ол ирги бе?!

Ындыг бе дээрге, башкы биле өөреникчиниң аразында тыттып келген сонургалды автор че-димчелиг тургузуп шыдаан. Эге-ниг, ыядычал чоруктан чоорту тывылган миннишкениннен дидим базымнарга чедир ол көргүстүнген. Ынчалза-даа Се-мен биле Аликтиң чөрүлдээзин шуут оюп каапканы чогаалдың улуг чидири дие ажырбас. Ол бир аңгы сюжет болуп боор турган. «Үш-булуңчуктуң» бир азын көргүспейн барганындан Семеннуң аажы-чаңын, харак-терин, өзүлдэзин билип алыры чогаалдан берге болду. Со-нуургаан, ынакшаан херээжен кижизинге ооң хамаарылгазын автор чедир көргүспейн, херек үезинде ону ара октаптарын-дан номчукчуну ымзандырган ышкыш байдалдарга чедирип турар.

Ам Семеннуң омур-хеви-рин авторнуң номчукчунуң ки-чээңгейинге канчаар чедирге-ни-биле таныжып көрээлиңер: «Семен чаш турда-ла, ада-иези айыыл-халапка таварышкыш, иелээ чок болганнар. Семеннуң мурнай-соңнай-даа кады төрөөн чүвөлери чок, чаңгыс оол бол-ган. Энерелдик ада-иеиниң эриг баарлыг чассыдышкынын ол көрбээн, өскүстүң човулаңыг чуртталгазын, амыдыралдың ажыг амданын, аагын чажын-дан тура-ла эскерип, билип өзүп келген. Бодун долгандыр турар чүүлдерге ол кончуг ки-чээңгейлиг, эскеричел, кижизиг бүдүштүг, угааныг оол кылдыр өзүп келген. Ооң улуг-шыраа-даа кончуг, хурежиринге сунду-луг. Арны-бажы-даа көрүштүг. Школа доозарының кырында келген, 18 хар чедип турган.

Семен 9 класска өөренип тургаш, Чодураа Ондаровнаны бүдүү иштинде сонургай бер-ген... Семен кажан-даа кыс улус сонургап, бодап чорбаан. Чүге-ле чүве ийик, аныяк башкы ооң сагыжындан, бодалындан үнмес болган. Ол ооң чаш чүрээниң баштайгы оттурукчузу, ону бүдүү бодап, сонургап чоруур кижизи болган...» (ар. 20-21).

Чогаалдың кол маадырлары Чодураа Ондаровна, Аликти бодаарга, Семеннуң психологтуг портретин автор кызып ажит-кан. Ылаңгыя ооң башкызынга хамаарыштыр оттуп келген миннишкенин кыдыраашка чогаадыг орнунга каш сөс-биле, оон соонда шериг чоруур бетин-де Чодураа Ондаровнага дам-чытканы чагаазында ынакшы-лын илеридип турар. Семеннуң иштиги сагыш-сеткилин ажи-дарда, автор чагаа хевирин бо чогаалда чедимчелиг ажиттынар.

Башкызы Чодураа Ондар-овна база сагыш-сеткили дүй-меп, ынакшылдың эзиминге алзыпканын дараазында оду-ругларда автор илереткен: «... Дүмбей караңгы дээрниң тинге хенертен чырык сыл-дыстың көзүлгени дег, бир-ле кижиниң аңаа эки хамаарылга-зын, чиктиг көрүжүн ол эскерип эгелээ» (ар. 11). «...Бажыңың шоочазын ажиттышаан, кире сал-ла, тонун-даа ужулбайн, дүрген-не сумказында чагаазын уштуп, чазып, оозун харамдыгп номчуп берген...» (ар. 30).

Семен биле Чодураа Ондар-овнаның чырык, арыг сеткил-

(Уланчызы 11-ки арында.)

Культура — чоннуң одаа

Чылдың-на частың башкы айы мартта уран чүүл ажилдакчыларының хүнүн демдеглээри чаңчыл апарган.

Бо удаада база-ла культура адырынга үлүг-хуузу киирип, чонунга бараан болуп келген салым-чаянныгларның, уран шеверлерниң ажил-ижин үнелеп, шаңнап-мактаан. Оюн-баштак-биле чугаалаар болза, тыва чон катап-татаммас хөөмей-сыгыды-биле делегейге алдаржаан, аксын ажыдарга-ла, ырлап-кожаңнаптар база уран талантызы-биле хамыкты кайгадыптар дизе, частырыг турбас.

га онзагай үе болуп турар, Россияның чоннарының культуру салгалының чылын база бистиң республикага Р. Кенденбильдин 100, В. Токаның 80, Н. Рушеваның 70, Конгар-оол Ондарның мугур 60 база Алексей Ооржактың 70 харлаан юбилейлерин онзалап айтыры чугула деп, Чазактың оралакчы даргазы демдеглээн.

Дараазында байырлалдың кол кезээ — уран чүүл, культура адырынга ак сеткилдий-биле бараан болуп чоруурларга шаңналдарны тывыскан.

«ТР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Чазактың Т. Дулуш аттыг үрер хөгжүм оркестриниң хөгжүмчүзү Александр Сыгыр-оолга, Национал театрың артистери Орлан Оюн биле Надежда Ооржакка тывыскан.

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентиниң) юбилейлиг медалына театрың кол режиссеру Сайдаш Монгуш төлөптүг болган. Тыва театрың аныяк артизи Өнер Кызыл-оолду Тыва Чазактың Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Тываның культура болгаш туризм сайыды Виктор Чигжит уран чүүлдүң тергини херек демдээн композитори Наталья Лопсанга, Айлаана Балганга, чогаалчылар Виктор Дандар, Дегут Демчик, Раиса Ондарга тывыскан. Ол ышкаш культураның аңгы-аңгы адырларында чедишкинниг ажилдап чоруур ажилдакчыларга хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Культура хүнүнге турса-кааткан байырлыг хемчегге республиканың ырак-чоок булуңнарындан келген уран чүүл ажилдакчылары кижип, боттарының бодалдарын база үлөшкөннөр.

Виктор Дандар, күш-ажылдың хоочуну, чогаалчы: «Уран чогаал ажылынга бараан болуп келгенимни үнелеп, деткип, шаңнап турарыңа өөрүп, ТР-ниң Культура яамызынга бол-

гаш Чогаалчылар эвилелинге мөгөйдүм. Аныяк-өскенге ам-даа бурунгаар чедишкиннерни күзээр-дир мен...».

Александр Сыгыр-оол, Чазактың Тимур Дулуш аттыг үрер хөгжүм оркестриниң хөгжүмчүзү: «Алдарлыг ат алган шаңналым меңээ дыка өөрүнчүг болду. Бо үрер хөгжүм оркестринде 2008 чылдан тура амга чедир бараан болуп чоруур мен. Хөгжүмче оруум бичиимде эгелээн. Кара-Хаакка 1988 чылда төрүттүнгөн мен, 2007 чылда төрөөн суурумнуң школазын дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезинче киргеш, чедиш-кинниг доостум. 2011–2017 чылдарда Бурятияга дээди эртемни чедип алган мен. Мени деткип, ажылымны бедик үнелээни дээш Тыва Чазакка, коллективимге өөрүп четтиргенимни илередип тур мен».

Шурумаа Бадыраа, Тыва Үндезин культура төвүнүң ажилдакчызы: «Мээң ажил-ижимни үнелеп, мени деткип чоруур Культура яамызынга, коллективимге база эш-өөрүмге четтиргеним илередип тур мен. Ам-даа чонумга силерге бараалгап ажилдаар мен...».

Аныяктардан улуг назылыгларга чедир шаңналдарга төлөптүг болган уран талантылыгларга чоргаарланмас арга чок. Даанган ажылынга сеткилинден бердинген кызымаккай кижилер аравыста хөй. Культура хүннеринге таварыштыр аңгы-аңгы бөлүктөргө өөредиглиг, солун, ажыктыг хемчеглер эрткенин база демдеглээри чугула. Оон ыңай кожуун, суурларда көдээ культура бажыңнарының ажил-агыын деткип, Культура яамызы акша сертификаттарын тыпсып турары онза. Шынап-ла, культура дээрге улуг-бичии чоннуң одаа-дыр, бо одагны долгандыр чараш аялгалар, муң-муң үннер чаңыланып турар.

А. ТҮЛҮШ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТЕАТР УРАН ЧҮҮЛҮ

Сцена кырынга чааскаан...

Март 27-ниң хүнүнде Бүгү-делегейниң театр хүнү болуп эрткен. А ийи хонук бурунгаар, март 25-те, Виктор Көк-оол аттыг Тыва Национал хөгжүм-шии театры 86 харлаан. Аңаа турсаадып чогаадкчы иштиң кижилери — актерлар аразыңа «Чаңгыстың оюну» деп мөөрейни эрттирген. Бүгү делегейниң театр хүнүнде ук мөөрейни түңнөп, тиелекчилерни шаңнап-мактаан. Ол ышкаш тиелекчилерниң оюн-көргүзүүн чонга бараалгаткан.

«Чаңгыстың оюну» мөөрейни алдар-ады бүгү делегейде диңмизээн, кайгамчыктыг уран талантылыг режиссер, Россияның алдарлыг артизи, Тываның улустуң артизи, Моолдун культуразының алдарлыг ажилдакчызы Алексей Кара-оолович Ооржактың чырык адынга турсаадып эрттирген. Ол Тываның Национал театрынга хөй чылдар дургузунда кол режиссер болуп ажилдап чо-

лыг артизи, В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының кол режиссеру Сайдаш Монгуш чугаалаан.

«Дебют» деп номинацияга аныяк актриса Чаяна Монгуш төлөптүг болган. «Чедишкин» деп номинацияны Тыва Республиканың алдарлыг артизи Аржаана Стал-оолга тывыскан. Айзаана Чылбак-оол хүлер шаңналдың эдилекчизи болгаш, Новосибирск хоорайже чогаадкчы аян-чорукче чоруур эргени чаалап алган. Тыва Республиканың улустуң артизи Надежда Наксыл мөңгүн шаңналдың эдилекчизи болуп, Москва хоорайга чогаадкчы аян-чорукче чоруур аас-кежиктиг болган.

Ниитизи-биле актерлар шупту көрүкчүлерниң сеткил-

раан. Ук мөөрейге ниитизи-биле 16 ажил киришкен.

Мөөрейни түңнөп, тиелекчилерни илереткеннерге Тываның алдарлыг артизи Орлан Монгуш, Леонид Каң-оол, шүлүкчү, чогаалчы, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы Александр Шююн, А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң башкызы Аяна Оюн, Республиканың улусчу чогаадылга төвүнүң директорунун оралакчызы Виктория Хомушку база өскелер-даа хамааржыр.

«Россияның алдарлыг артизи, Тываның улустуң артизи Алексей Ооржактың чырык адынга турсаааткан «Чаңгыстың оюну» мөөрейниң болуп эрткени бо. Актер кижиге чаңгыстың оюну дээрге чогуу чүү чүвөл? Ол дээрге актер кижиниң мергежилиниң шыпшык бажы. Шиини сцена кырынга чааскаан, боду боду-биле ойнаары-дыр. Бистиң актерларывыс чежемейниң чай чок-даа болза, театрың чуртталгазы хайнып турар-даа болза, Тыва Национал театрың деңнелин төлөпти-биле көргүскен» — деп, жюри даргазы, Тываның алдар-

хөңнүн көдүрүп, хары угда аңгы-аңгы маадырларны ойнап, профессионал мергежилин көргүскен. Чижээлээрге, Айзаана Чылбак-оолдун Наталья Кончаловскаяның «Бир ыраажының төөгүзүн» ойнап кааны кайгамчык. Эр-даа, кыс-даа маадырларның рольдарын бир янзы ойнап, ол ышкаш чаш уругнуң ыглаанын бир тускай өттүнүп турары тода көстүп турар.

Бодунуң омур-хевирин бүрүнү-биле чажырып-ла, ойнап турар ролунче шымнып кире берген актерларны кижиге кайгап ханмас. Надежда Наксыл деп чарлапкан соонда, оон омур-хевирин шуут көзүлбес, сцена кырында эзулуг-ла Акакий Акакиевич Башмакин көстүп келген. Актрисаның адын ада-ваан болза, кымыл ол дээрзин тодарадыры безин берге.

«Чаңгыстың оюну» мөөрей Национал хөгжүм-шии театрының актерларының талантызын, кайы хире мергежилинге бердингенин, чогаадкчы сайзыралын көргүскен.

Чыжыргана СААЯ.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.
Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси: 667000.
Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары: С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагзы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологияларының болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Енисей эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.
Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнөр (среда, суббота).
Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.
Солуннуң сайтызы: //shyn.ru
Электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru
Неделяда тиражы 8680 кезек